

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

ՀԱՅՈՑ ՄԱՍԻՆ ԵՒ

ՀԱՅ-ՆԱՑԻԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

varny1@yahoo.com

Արեւմուտքի հին ժողովուրդները հետեւողականօրէն չեն մտածած ցեղային իմաստով, թէ՛ նախապաշարումն ու օտարականներու եւ գաղթականներու հանդէպ անոնց բացասական վարմունքը մնայուն ներկայութիւն էին: Սակայն, դասական գրականութեան համապարփակ քննութիւն մը ասարտելէ ետք, Պենճըմին Այզէք եզրակացուցած է, որ «մաքուր արեան իրէպականացումը, խստն ամուսնութիւններու դադապարպումը եւ *Blut und Boden* լարին եւ հող յառասպելը իրենց արմապը ունին յունահռոմէական հնութեան մէջ»¹: Յունարէն *ethnos* սովորաբար կը թարգմանուի «ազգ», «ժողովուրդ» կամ «ցեղախումբ» իմաստներով, իսկ *genos*՝ «տոհմ», հետեւաբար այս բառերէն որեւէ մէկը արդի կենսաբանական իմաստով «ցեղ» նշանակութիւնը չունէր: Race բառը եւրոպական լեզուներուն մէջ սկսաւ «ազգ» իմաստը առնել ԺԷ.-ԺԸ. դարերուն², թէ՛ տակաւին «տոհմ» իմաստով կը գործածուէր ԺԹ. դարուն³: Հայկազեան բառարանը կամ Հրաչեայ Աճառեանի արմատական բառարանը կու տան «ցեղ» բառին բուն իմաստը հայ մատենագրութեան մէջ⁴, որմէ կը հասկնանք, որ ան մինչեւ ԺԹ. դար մարդկային ցեղի կամ ժողովուրդի իմաստը չունէր: «Հայ ցեղ», «ցեղային արժէքներ» եւ այլ արտայայտութիւններ Ի. դարասկիզբի լեզուական հնարանքներ են:

Մինչեւ Կովկասի ռուսական գրաւումը ԺԹ. դարու առաջին քառորդին, առեւտուրն ու պատերազմը Մերձաւոր Արեւելքի ստրուկներու շուկաներուն կը հայթայթէին չեքքզական, վրացական եւ ընդհանրապէս կովկասեան ծագումով երիտասարդ կիներ, որոնք այնուհետեւ կը ծախուէին բարձր դասակարգի պալատներու եւ կանանոցներու: Ֆրանսացի նշանաւոր փիլիսոփայ Կոլթէր գրած է 1734ին. «Չեքքզները աղքատ են, իսկ դուստրերը՝ գեղեցիկ, հեղեւաբար անոնց առեւտուրին մեծամասնութիւնը իրենց կը վերաբերի. գեղեցկուհիներ կը մաքուրցեն սուլթանի, Պարսկաստանի թագաւորին եւ ուրիշներու, քանի որ բաւարար հարուստ են այս արժէքաւոր ապրանքը գնելու եւ պահելու համար»⁵: Տիրող դասակարգին կողմէ այս կիներուն ընտրութիւնը իբրեւ սեռային իր՝ անձնական կարիքներ գոհացնելու եւ առանձնատուներ զարդարելու համար, գեղագիտական պատճառներ ունէր, այլոց շարքին: Հետեւաբար, տրամաբանական է, որ անոնց գե-

ղեցկությունը արտակարգ համարուէր եւ կարծրատիպային ընդհանրացում մը ստեղծէր՝ աշխարհի ամենագեղեցիկ մարդիկ ըլլալու, ինչ որ բազմաթիւ արեւմտեան ճանապարհորդներու, գիտնականներու եւ դասակարգերու հասարակ տեղիքը դարձած է:

Ֆրանսացի ճանապարհորդ Ֆրանսուա Պերնիէ (1625-1688) առաջին անգամ բանաձեւած է «գեղեցկություն» եւ «Կովկաս» գաղափարներու կապակցութիւնը, երբ 1684ին պնդած է, որ աշխարհի գեղեցկագոյն կիները կը գտնուէին Մինկրեիայէն, Վրաստանէն եւ Չերքէզիայէն եկող Պարսկաստանի ու Թուրքիոյ ստրկուհիներուն մէջ, «ըստ բոլոր լեւառէններուն եւ բոլոր ճանապարհորդներուն»⁶: Իր *Natural System* (Բնական համակարգ) հիմնարար գիրքի վերջնական հրատարակութեան մէջ (1758), շուտացի համբաւաւոր բնագէտ Քարլ Լիննէյ (1707-1778) *Homo sapiens*ը բաժնած էր չորս խումբերու՝ ըստ ցամաքամասերու, հաստատելով որ անոր «երուպական տարբերակը գեղեցիկ, կենսուրախ ու խիզախ» էր «ղեղին, սրճագոյն, երկար մազեր ու կապոյտ աչքեր ունէր եւ օրէնքով կը ղեկավարուէր»⁷: Նշանատու ֆրանսացի բնագէտ, կոմս Պիւֆոն (1707-1788), երկու գաղափարները համադրած է, պնդելով, որ «մոնկոլական եւ պարսկական կայսրութիւններու հիւսիսային կողմերու բնիկները՝ հայերը, թուրքերը, վրացիները, մինկրէները, չերքէզները, յոյները եւ Եւրոպայի ժողովուրդը ընդհանրապէս, ամենէն գեղեցիկ ու վայելուչ մարդիկն են աշխարհի մէջ»⁸:

ՅԵՂԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ

ԺԸ. դարու վերջատրութեան, երկու գերմանացի գիտնականներ կը բիրեղացնէին «ցեղ»ի գաղափարը, վեր հանելով անոր յարաբերութիւնը ֆիզիքական գեղեցկութեան հետ: 1785ին, պատմաբան Քրիսթոֆ Մայներզ մարդկութիւնը երկու հակադիր ցեղերու կը բաժնէր՝ գեղեցիկ եւ բաց գոյն մաշկով թաթար-կովկասեանները (իմա՝ եւրոպացիներ) եւ տգեղ ու մութ գոյն մաշկով մոնկոլները (իմա՝ ասիացիներ): Վերջիններուն շարքին կը պատկանէին հայերը, հրեաները, արաբները եւ պարսիկները⁹: Միա կողմէ, բնապատմագէտ Եոհան Ֆրիտրիխ Պլումենպախ (1752-1840), հետեւելով կենդանաբանական աշխարհի դասակարգումին, հինգ ցեղերու (իմա՝ տեսակներու) բաժանում մը կ'ընէր.- սպիտակ (կովկասեան), սեւ (սեւամորթ), դեղին (մոնկոլատիպ), սրճագոյն (մալայեան) եւ կարմիր (ամերիկեան)¹⁰: Ըստ իրեն, ֆիզիքական (մաշկի գոյն, գանկի չափ) եւ մտային-հոգեկան յատկանիշները յարաբերակից էին:

Սպիտակ կամ «կովկասեան» ցեղը ամենաբարձր տեղը կը գրաւէր մարդկային ընկերութեան բուրգին մէջ, իսկ միւսները անոր տարատեսակ ու, ի հարկէ, ստորակայ այլասերումները կը կազմէին: «Կովկասեան» անունաւորը, կը բացատրէր Պլումենպախ, «առած եմ Կովկաս լեռնէն, որովհետեւ նախ՝ իր մերձակայքը, ու մասնատրապէս իր հարաւային զառիվայրը, կ'արտադրէ մարդոց գեղեցկագոյն ցեղը՝ վրացիք ըսել

կ'ուզեմ, եւ երկրորդ՝ բոլոր բնախօսական պարծառները կը յանգին ասոր, թէ այնպէս կը թուի որ այլ որեւէ տեղէ աւելի այդ հողամասին մէջ պարզիք մեծագոյն հաւանականութեամբ դնել մարդկութեան նախաքնիկները¹¹։ Բնականաբար, սպիտակամորթ ու գեղեցկատես եւրոպական ժողովուրդներն ալ իրենց ծագումը պիտի փնտռէին հոն, ուր աշխարհի ամենագեղեցիկները կ'ապրէին։

Յարակարծօրէն, յետագային խնդրոյ առարկայ պիտի դառնար հայոց «կովկասեան» (իմա՝ «սպիտակ») ըլլալը։

ԺԸ. դարու վերջաւորութեան ալ գիտական ծեսաւորում ստացած էր ինչ որ 1810ականներուն արդէն հնդեւրոպական լեզուներու ընտանիք կը կոչուէր։ Գերմանացի բանասէր Ֆրիտրիխ Շլեյլէ, որ 1808ին հայերէնը ատելցուցած էր անոր¹², 1819ին կ'առաջարկէր հնդեւրոպական լեզու խօսողները «արիացի» կոչել¹³։ Կ'ենթադրուէր, որ լեզուի միութեան պէտք է համապատասխանէր ցեղի միութիւն մը, այսինքն՝ եթէ «արիացի» կը նշանակէր «ազնուական» (իրականութեան մէջ՝ միայն հնդկերէնն ու պարսկերէնը գործածած են այդ բառը իբրեւ ինքնանուանում), ուրեմն ազնուականներու լեզուն կապուած էր ազնուական ցեղի մը հետ, որ անշուշտ սպիտակ ցեղն էր։

1850ականներուն, ֆրանսացի կոմս Արթիւր տը Կոպինսօ կը պնդէր, թէ Լոյի զաւակներէն ծնած երեք սպիտակ ենթացեղերէն միայն հիախը մնացած յաթէթականները կամ արիացիները պահած էին իրենց ցեղային մաքրութիւնը։ Անոր կը պատկանի «արիացի» բառին առաջին գործածութիւնը՝ սպիտակ ցեղին լեզուն անուանելու համար¹⁴։

Այս իմացական խմորումներէն պիտի բխէր մարդաբանութեան ու հնագիտութեան ցեղայնական (racialist) մօտեցում մը՝ «արիական առասպելը», որ ԺԹ. դարու վերջերէն բացայայտ ցեղապաշտութեան տիրապետութիւնը պիտի հաստատէր մինչեւ Բ. Աշխարհամարտին աւարտը։ Այսպէս է, որ «կապուտաչեայ եւ խարտեաշ արիացիներու» հայրենիքը հիախային եւրոպա տեղադրուած է, իսկ անոնց նուաճողական քաղաքականութեան հիմքը ֆիզիքական գերակայութիւնը համարուած է։ Սպիտակ ցեղի, կամ նոյնիսկ որոշ սպիտակ ենթատեսակներու գերակայութիւնը ուրիշներու վրայ, կ'ենթադրէր մտային եւ հոգեկան ժառանգական գիծերու բնածին շարք մը, հիմնուած՝ նուիրապետական կարգի մը վրայ։

Երկար ժամանակ, նոյնիսկ՝ հայերէնի տեղը հնդեւրոպական լեզուներու շարքին որոշուելէ ետք, բազմաթիւ գիտնականներ ու ոչ-գիտնականներ կարծած են, որ.- ա) հայերէնը հնդեւրոպական չէ, այլ սեմական, բ) հայերէնը հնդեւրոպական է, բայց գայն խօսող ժողովուրդը նախ սեմական լեզու մը խօսած է։ Երկու պարագաներուն, «փաստարկը» հայերու եւ հրեաներու ֆիզիքական նմանութիւնն էր։ Յեղային մարդաբանութիւնը գերմանացի յայտնի գիտնական Ֆելիքս ֆոն Լուշանին (1854-1924) կը պարտի առաջին տեսութիւնը՝ «հայատիպ» (armenoid) տեսակի գոյութեան մասին՝ Առաջատր Ասիոյ մէջ, որուն ամենէն բնորոշ ներկայացուցիչները հայերը

կը սեպւր¹⁵: Հայոց պատմութեան դասագիրքերու ու հետազոտական հատորներու մէջ յաճախ արձանագրուող (երբեմն՝ հպարտութեամբ) այն տեսակէտը, թէ հայերը կը պատկանին «հայատիպ» տեսակին, իրականութեան մէջ պատրուակ մըն էր հրեաները armenoid կամ հայերը՝ հրեաներու ազգակից դարձնելու: Այս հիմքով, ԺԺ. դարուն, Եւրոպայի հասարակական ու քաղաքական մտքի կարեւոր մէկ մասը հայերը արդէն տեղաւորած էր գրեթէ հոն (եթէ ոչ՝ ճիշտ հոն), ուր բարոյական տեսանկիւնէն հրեաները կը գտնուէին: Ասիկա յայտնի կը դառնայ, երբ կը կարդանք այդ շրջանի անգլիական, ֆրանսական, ամերիկեան ու գերմանական հրապարակագրական գործերը եւ ուղեգրութիւնները, որոնցմէ քանի մը նմուշներ պիտի ներկայացնենք ստորեւ՝ որպէս ճաշակ այս տարածուած երեւոյթին:

ՀԱՅՈՑ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐՈՒ՝ ԸՍՏ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՂԲԻԻՐՆԵՐՈՒ

Պատճառը պարզ է, թերեւ նաեւ՝ կոահելի: Եգիպտոսի առժամայ գրաւմով Նափոլէոնի կողմէ (1798) սկսած է Օսմանեան Կայսրութեան եւրոպական շրջափակման վճռական գործողութիւն մը: Անգլեւթոքքական զինակցութեան յաղթանակը ֆրանսական զօրքերուն վրայ (1800) նշանաւորած է այն հակամարտութիւնը, որ այնուհետեւ Մերձատր Արեւելքի մնայուն բաժինը պիտի ըլլար: Անգլիական, ֆրանսական եւ ռուսական կայսերապաշտութիւնը կը ծգտէր Օսմանեան Կայսրութեան վերահսկողութիւնը ձեռք անցընել:

Օսմանեան Կայսրութեան երեք ոչ-իսլամ փոքրամասնութիւններ՝ յոյներ, հայեր եւ հրեաներ, գլխաւոր դերակատար էին ֆինանսական եւ տնտեսական կեանքին մէջ: Հայերը, որպէս երկրորդ քնիկ ուժ՝ յոյներուն կողքին, ընդդիմադիր կամ մրցակից կը նկատուէին եւրոպական տնտեսական ներթափանցումին եւ հնարաւոր հինգերորդ զօրասիւն մը ի նպաստ Ռուսաստանի: Իր կայսրութիւնը բեկոր առ բեկոր կորսնցնող եւ իր երբեմնի դիրքը զիջող օսմանեան ընտրանիին համար, հայերը Արեւմուտքի թափանցումի գործիք ու գործակից էին:

Ահա այդպէս է, որ արեւմուտքի ճանապարհորդներն ու գրողները, շփուելով թրքական երկու գլխաւոր քաղաքներու՝ Պոլսոյ եւ Իզմիրի յոյն, հայ եւ հրեայ համայնքներու առեւտրական դասակարգին հետ, իրենց մտքի կաղապարները կազմած են ու ամբողջացուցած՝ թրքական աղբիւրներէ քաղուած տուեալներով: Թէեւ մինչեւ ԺԺ. դարու վերջին քառորդը Գերմանիան միաւորուած չէր ու քաղաքական ախորժակներ չունէր Թուրքիոյ հանդէպ, գերմանական արեւելագիտութիւնը զարգացած էր անգլիականին ու ֆրանսականին յար եւ նման գաղափարական բովանդակութեամբ: Այսպէս, Թուրքիա այցելելէ ետք, գրող ու ճանապարհորդը, կոմսուհի Իտա Հահն-Հահն գրած է 1844ին. «Հայերու մասին լաւ չեն խօսիր: Կ'ըսեն, թէ շար խորամանկ են եւ նոյնիսկ աւելի խորամանկ ու հնարամիտ,

քան յոյները»¹⁶: Մակաբոյժ ու վաշխառու հայերը կը շահագործէին ազնիւ թուրքերը, ինչպէս 1867ին, օրինակ, կը գրէր հունգարացի արեւելագէտ Արմինիուս Վամպերի, որ անլի ուշ անգլիացի գաղտնի գործակալ դարձած է. «Իդէպ, այս բարեսրտութիւնը յաճախ կը գտնուի ասիական Թուրք-իոյ բնակիչներուն մէջ: Ասիոյ մէկ ծայրէն միւսը՝ թրքական լման ցեղը բնորոշող յարկանիշ մըն է: Այս մարդիկը ճենթըմէն ծնած են: Իբրեւ փղամարդ իրենց նախասիրած զրադուսը՝ պարերագմը, կրնար զիրենք հարստացնել, բայց այսօր, երբ նիւթապաշտութիւնը արեւմուրքէն արեւելք անցած է, խորամանկ ու ընչաքաղց հայերը եւ յոյները զանոնք կը փորեն»: Եզրակացութիւնը այն էր, թէ հայերն ու յոյները «միջնադարեան ընկերութեան շուքն են եւ, որպէս այդպիսիք, պէտք է անհեփանան»¹⁷: 1884ին, գրող եւ լրագրող Ֆրիտրիխ Մայէր ֆոն Վալտը Ռուսաստանին նուիրուած ուսումնասիրութեան մը մէջ կը գրէ.

Հայոց աչքերուն արտայայտութիւնն ու դիմագիծը կը ցոլացնեն այն խոր թափանցումը որ, իրենց առեւտրի ճաշակին ու տաղանդին հետ միասին, պատճառ դարձած է «Արեւելքի հրեաներ» մականունին: Ռուսական ասացուածք մը կ'ըսէ. «Երկու հրեայ կ'արժեն հայ մը, երկու հայեր կ'արժեն յոյն մը, երկու յոյներ կ'արժեն սատանայ մը»: Մինչ տունը մնացող երկրագործ հայը կը ներկայացուի որպէս ուղիղ ու բաց խառնուածք ունեցող, խաղաղասէր, գթասիրտ ու խնայասէր, արտասահման հաստատուածը, որ հոն առեւտրով կը զբաղի, իր ցեղին պարզութիւնը կորսնցուցած է. խոհեմ է, խելացի ու ամէն ինչ սորվելու ընդունակ, բայց նաեւ խորամանկ, խաբէրայ ու ագահ»¹⁸:

Եւրոպան ազգային ու մշակութային միատարր ազգ-պետութիւններու վերածնելու հովովոյթին մէջ կը գտնուէր: Կասկածով պիտի դիտէր իր մէջ ապրող ու այդ միաւորներու միասնականութիւնը իբր թէ վտանգող «ցրի» տարրերը, զանոնք իրարու նոյնացնելով: Այդպէս է, որ ԺԸ. դարու վերջատրութեան, «թափառական հրեայ»ին առասպելը, զոր առաջին անգամ պատմած էր Անգլիա այցելող հայ արքեպիսկոպոս մը ԺԳ. դարուն¹⁹, պատմիչն ու պատմութեան հերոսը գրական մէկ անձ դարձուցած էր: Գերման գովիցերիացի նշանաւոր բանաստեղծ Ֆրիտրիխ ֆոն Շիլլէրի *Der Geisterseher* (Ուրուական տեսնողը) անաւարտ վէպին (1789) գլխաւոր կերպարը բազմաթիւ երեսոյթներով շրջող խորհրդաւոր հայ մըն է, որ ներշնչուած էր *Թափառական Հրեայի* կերպարէն: Այդ թեման շարունակողներ եղած են²⁰:

Հայերու «թափառական» ըլլալը զուտ գրական հարց մը ըլլալէ հեռու էր: 1879ին, աստորիացի լեզուաբան Ֆրիտրիխ Միլլըր, հրեաներէն ետք ու գնչուներէն առաջ, հետեւեալը կը գրէր հայերու մասին. «Հնդեւրոպացիներուն մէջ, հայերը կրնան սեմական հրեաներուն հետ բաղդարարի: Հրեաներու նման հայրենիք չունեցող եւ մեծաւ մասամբ վաճառականութեամբ ապրող հայերու գաղթերը հրեականներուն բնաւ չեն զիջիր. ասկէ զաւր, երկու ժողովուրդներուն պայքմութիւնը մեծ նմանութիւն ունի, քանի որ

մեծաւ մասամբ իրենց տեղաշարժերը կրօնական հալածանքի հետեանք եղած են»²¹։ Ուրեմն, հայերը, նման՝ շրջիկ գնչուներուն եւ պետութենէ զուրկ հրեաներուն, նկատուած են վաչկատուն եւ օտար մարմին մը՝ նոյնիսկ իրենց պապենական հայրենիքին մէջ, եւ իրենց «հիւրընկալներուն» ապահովութեան վտանգ՝ Թուրքիայէն մինչեւ Գերմանիա։ Արեւմուտքի հեղինակները «կը մոռնային», որ հայերը իրենց հայրենիքը կ'ապրէին եւ փոքրամասնութիւն չէին։

Այս մտածելակերպը զարգացուցած է գերմանացի աշխարհագրագէտ Ֆրիտրիխ Ռաթել, որուն համար օրգանական մարմին մըն էր պետութիւնը, որ աւելի տկար պետութիւններու հաշուոյն կը ծաւալէր։ Անոր կը պատկանի Lebensraumի (կենսական տարածք) գաղափարը, որ կէս դար ետք Ատուլֆ Հիթլերի ծաւալապաշտ մտայնութեան անկիւնաքարը պիտի կազմէր։ Ռաթել անուղղակիօրէն ակնարկած է, որ հայերը վարձակալ էին իրենց պատմական հայրենիքին մէջ. «Թուրք ցեղի հայարդրութեան նշան է, որ Փորթ Ասիոյ երկայնքին թուրքերը նուազ աներես ժողովուրդն են, մինչ այս թերութեամբ ամենէն վարակուածները աշխուժ, առեւտրական ու գործունեայ հայերն են»²²։ Աւելի՛ն. ան դիտել տուած է, որ «հայերը երեւոյթով մեզի շար կը յիշեցնեն հրեաները»²³, իսկ սեմականները «ա՛յ աւելի կը յիշեցնեն լեզուականօրէն անջատ բնակիչները Հայկական Լեռնաշխարհին՝ քիւրտերը, հայերը եւ վրացիները»²⁴։

ԱՊԱՄԱՐԴԿԱՅՆԱՑՈՒՄ ԶԱՐԴԻ ԵՒ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻՆ

Նման նախապաշարումներու զումարը կը բաւէր հայերը ապամարդկայնացնելու եւ անոնց կոտորածը արդարացնելու։ Կոպիւնոյի հետետորդ եւ Ի. դարու ցեղապաշտ տեսութիւններու նախահայրերէն՝ անգլիացի Հ. Սթիւըթ Զեմպլըլէն (1859-1927), 1895ին անդադառնալով համիտեան ջարդերուն, կը խօսի 1894ի Սասնոյ ապստամբութեան մասին. «Հայկական ապստամբութիւնը, ջարդերու եւ հալածանքի անխուսափելի փոխվրէժով (անշուշտ մեծապէս չափազանցուած արարչութեան այդ մեծագոյն ստրախօսներուն կողմէ, որոնց կոնակը կան իրենց արժանաւոր բարեկամները՝ անգլիացի լրագրողները), ամբողջութեամբ տեղի ունեցած է ճիշտ այն վայրկեանին, երբ անգլիական քաղաքականութիւնը խոտորում (diversion) մը կը պահանջէր»²⁵։ Չեմպլըլէն իր տեսութիւնը աւելի եւս զարգացուցած է իր *The Foundations of the Nineteenth Century* (1899) հատորին մէջ, որ Հիթլերի վրայ կարեւոր ազդեցութիւն պիտի ունենար²⁶։ 1897ին գրելով, որ եւրոպական պետութիւնները պարտադրուած էին միջամտել հայերը եւ կրետացիները պաշտպանելու օսմանեան բռնութենէն. Թուրքիա այցելած Չեմպլըլէն կը գծէր հովուերգական պատկերը Թուրքիոյ մը, որ «Եւրոպայի վերջին փոքրիկ անկիւնն է, ուր ամբողջ ժողովուրդ մը կ'ապրի չխանգարուած բարգաւաճումով ու երջանկութեամբ (...) ուր բոլոր-

րը կը կազմեն մէկ ներդաշնակ ընտանիք եւ ո՛չ որ կը ջանայ հարստութիւն դիզել իր դրացիի հաշուոյն», վերագրելով ասիկա իսլամական հանդուրժողութեան, զոր քրիստոնեաները խանգարած էին, եւ «*քնութեան ուժի մը անխղճօրէն հակազդող դաժանութեամբ, այլապէս մարդկային մոտավմանը ուրքի կ'ելլէ եւ կը կործանէ իր խաղաղութիւնը խանգարողը*»²⁷։ Չեմպլըրլէն կը մերժէր Սուրիոյ բնակչութեան սեմական ըլլալու դասազրջային հաստատումը, զայն համարելով ցեղի ու լեզուի շփոթի հետեւանք, որուն օրինակով հայերը այնքան «արիացի» էին, որքան ԱՄՆի սեամորթները՝ անգլեւաքսոն։ Ըստ անոր, Սուրիոյ բնակչութեան ցեղային կազմութիւնը ո՛չ սեմական էր, ո՛չ ալ արիական, ու այս ընդհանրացումը կը տարածուէր նաեւ Փոքր Ասիոյ եւ Հայաստանի բնակչութեան վրայ²⁸։ Գալով հայերուն, «որոնց երակներուն մէջ շար աւելի “ալարողեան”, այսինքն՝ սուրիական արին կայ» (մնացեալը ըլլալով հնդեւրոպական՝ փոլիզիական, եւ ո՛չ թէ սեմական), անոնք հրեաներուն նոյն ազահութիւնը, գործարարական խորամանկութիւնը եւ վաշխառութեան սէրը ցոյց կու տային, բայց աւելի բարձր աստիճանով, որով Չեմպլըրլէն կը յիշէր Արեւելքի այն առածը, թէ «մէկ հայը կը հաասարի երեք հրեաներու»²⁹։

Ստորեւ պիտի ներկայացնենք այս մտայնութեան քանի մը բարացուցական օրինակներ՝ մեր հաաքած բազմատասնեակ գրատոր վկայութիւններէն։ 1896ին, Թուրքիա այցելած գերմանացի հնագէտ Ալֆրէտ Քէօրթը (1866-1946) կը գրէր, թէ «*կարելի է պնդել, թէ հոն ուր մէկը կը խաբուի Անապոլիոյ մէջ, գործ ունեցած է հայերու հետ*»³⁰։ Երկու տարի ետք, լրագրող Հանս Պարթ հայերը կը մեղադրէր իբրեւ վաշխառուներ, որոնք իրենց իսլամ դրացիները կը կողոպտէին³¹, ինչ որ Փոլ Կայսթր կը կրկնէր Օսմանեան Կայսրութեան նուիրում իր դոկտորական աաարտաճառին մէջ (1907)³²։ Անոր մէկ տարբերակը՝ «տիրական ցեղերու կողերը ծծողներ», շարադրած է աշխարհագրագէտ Էալտ Պանսէ (1883-1953) 1915ին³³։ 1908ին, Համագերմանական Լիկայի կարետոր դէմքերէն Միւնիխի Համալսարանի դասախօս Ակարեխտ Վիրթ (1866-1936), հայոց մասին ժխտական կարծիքներ շարադրելէ ետք, կ'ընդունէր, որ բոլոր հայերը վատ չէին։ Հարցը այն էր, որ անոնց «արիական արինը» «բարակցած» էր (այսինքն՝ խառնուած էին)։ Ան կը նախընտրէր քիւրտերու «շքեղ ցեղը» իբրեւ Գերմանիոյ իսկական «արիացի» դաշնակիցը Միջին Արեւելքի մէջ³⁴։

Օսմանեան Կայսրութեան մէջ գործող գերմանացի գինուորականները, որոնցմէ ոմանք յետագային նացի Գերմանիոյ ծառայած են, բարձր կարծիք չունէին հայոց մասին։ Անոնցմէ մէկը՝ սպայ եւ պատմաբան Ֆրանց-Քարլ Էնտրէս (1878-1954), որ Թուրքիոյ մասին քանի մը գիրք հրատարակած է, գրած է թէ թուրքերու արժանապատուութիւնն ու խոհեմութիւնը զանոնք «*հայերու, հրեաներու եւ յոյներու հետ գործարարարական մրցակցութեան մէջ միշտ ստորակայ*» կը դարձնէր։ Թուրք հազուագիտ կարետոր վաճառարականները, «նորէն շար աւելի լաւ են, քան Արեւելքի բոլոր ոչ-

թուրք վաճառականները», անելցնելով, որ լեզուն չգիտցող եւ թուրքերն ու թրքախօս հայերն ու յոյները իրարմէ չտարբերող ուղեւորները իրաւացիօրէն զանգատած էին «գողութեան ու խարդախութեան միջոցով այն անամօթ խաբերայութեան ու շահագործումին, որոնց մնայուն գոհն» էին³⁵: Չունենալով առեւտրական ուղղութիւններ, թուրքերը հմուտ չէին դրամական գործերուն մէջ, դառնալով «շար յաճախ գողը Փոքր Ասիոյ խորամանկ, ազահ յոյներու եւ վերոյիշեալ հայերու սուրին ու հնարամտութեան»³⁶:

1916ին, օսմանեան սպայակոյտի աշխատակազմի ղեկավար զօրավար Պրոնսարթ ֆոն Շելենտորֆ, գրած է իր օրագրին մէջ, թէ հայերը «մակաբոյժ» եւ «խռովարար» էին, եւ անելցուցած. «ամբողջ Թուրքիոյ մէջ անոնք ամենավար հրեաներէն անյի կ'ապրուին»³⁷: Փետրուար 1918ին, ան փորձած է արդարացնել ցեղասպանութիւնը՝ գերմանական արտաքին գործոց նախարարութեան մէկ խորհրդատուին գրելով. «Այսինքն, հայը ճիշդ հրեային պէս է, իր հայրենիքին սահմաններէն դուրս մակաբոյժ մը, որ հիւրընկալ երկրի ժողովուրդին ողն ու ծուծը կը հանէ: Տարուէ տարի իրենց բնիկ հողը կը լքեն - ինչպէս կ'ընեն Գերմանիա գաղթող լեհ հրեաները - վաշխառուական գործերով զբաղելու համար»³⁸:

Նոյնպէս Փետրուար 1918ին գրուած նամակի մը մէջ, Ամերիկա ապրող գերմանացի կենսաբան Ժաք Լէօպ կ'ամփոփէր գերմանական կեցուածքին տրամաբանութիւնը.

Դուք թրեւա գիտեք, որ աշխարհի նուաճման գերմանական համակարգին մէկ մասն էր տեստոնական “ցեղային գերակայութեան” առասպելով տպաւորել գերմանական միտքը: Բոլոր ազգերն ու խումբերը որոնք վտանգատու էին Հեռատու [sic] Արեւելքի շահագործումին մէջ, յատկապէս հայերն ու հրեաները, դատապարտուեցան որպէս չարագործ եւ ստորակալ ցեղեր: Այսպէս, Տիւրքիկ հայերուն մասին կը խօսի իբրեւ “հայկական որդ”:

Գերմանացի մարդաբաններու, Հիաթըն Չեմպըրլէիի պէս գրիչներու եւ սողուն մամուլին ամբողջ ցեղախումբին քարոզչութեան արդիւնքը տեսած ենք: Հայոց ջարդերը կատարուեցան գերմանացի սպաներու գործօն մասնակցութեամբ³⁹:

ՀԻՐԱԼԷՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՅՈՒՄՆԵՐԸ

Հիթլերի տեսութիւնները յիշեալ ցեղայնական մօտեցումներուն հրէշաշին շահագործումն ու կիրարկումը պիտի դառնային⁴⁰: Դեկտեմբեր 1922ին տրուած զաղտնի հարցազրոյցի մը ընթացքին, Հիթլեր կը յայտնէր, որ անհրաժեշտ էր հրէական հարցը լուծել. «Եթէ ասիկա չյաջողի, ուրեմն միայն ուրիշ երկու կարելիութիւն կայ. կա'մ գերման ժողովուրդը հայերուն կամ լեւանթեաններուն պէս ազգ մը պիտի դառնայ, եւ կա'մ արիւնալի բախում մը տեղի պիտի ունենայ»⁴¹: Հայերու եւ լեւանթեաններու քով-քովի նշումը պատահական չէր: Լեւանթեանները (լատինական ծագումով քրիստոնեաներ, որոնք Օսմանեան Կայսրութեան մէջ կ'ապրէին, եւ անոնց շառաւիղները՝ այժմու Թուրքիոյ եւ Միջին Արեւելքի մէջ այսօր) սովորաբար կը համարուէին միջին արեւելեան ժողովուրդներու խառնիճաւանջ մը, որ ազգային (=

ցեղային, ethnic) ինքնութենէ զուրկ էր, հետեաբար՝ անվստահելի: Անգլիոյ թուրք դեսպանի որդոյն կատարած ընդհանրացումը, նոյն թուականին լոյս տեսած գիրքի մը մէջ, բնորոշ է. «Լեանթենը Մերձատուր Արեւելքի մակարոյն է: Ան ո՛չ երկիր, ո՛չ խիղճ, ո՛չ բարոյականութիւն, ո՛չ պարկեշտութիւն ունի՝ առեւտրական թէ անձնական կեանքի մէջ: Ամէն պարագայի, ան ինքզինք երբեք լեանթեն պիտի չկոչէ, քանի որ այդ անունումը այնքան խաբանուած է Մերձատուր Արեւելքը ճանչցող բոլորի աչքին»⁴²: Հիթլեր կ'արձագանգէր նաեւ իր պատանեկութեան նախասիրած հեղինակներէն մէկուն՝ Ժողովրդային վիպասան Քարլ Մէյի (1842-1912) արկածախնդրական վէպի մը մէջ (1898) ակնարկուած բարոյական անկումին. «Երբ եւ ուր կը գործուի որեւէ չարիք Արեւելքի մէջ, հաւանաբար անոր ետին կայ լեանթենի մը, յոյնի մը կամ, աւելի հաւանաբար, արծուաքիթ հայոյ մը ձեռքը»⁴³: Կ'ըսուի, թէ Հիթլեր իր զօրավարներուն յանձնարարած էր Մէյի վէպերուն ընթերցումը, որոնք աւելի քան 70 հատոր կը հաշուէին իր անձնական գրադարանին մէջ: Անոնց շարքին էին Ամերիկայի Հեռատուր Արեւմուտքին նուիրուած վէպերը, որոնք կը նկարագրէին եւրոպացիներու նուաճումն ու բնիկներուն անխուսափելի բնաջնջումը: Ասոնք թերեւս գերմանացի առաջնորդին ցեղասպան գաղափարներուն աղբիւրներէն մին եղած ըլլան⁴⁴:

1920ականներուն ցեղապաշտութեան ուրուականը հետզհետէ աւելի կ'ահագնանար եւրոպական հորիզոնին վրայ: Յայտնապէս, հայերը վտանգաւոր դրացնութեան մէջ կը գտնուէին, ինչպէս կը փաստէր Հիթլերի 1924-25ին լոյս տեսած ու խոր ցեղապաշտութեան ու հակասեմականութեան մէջ թրծուած *Mein Kampf* (Իմ պայքարս) ինքնակենսագրական հատորը: Չեմպլըլէնի հետետրոյններէն մին՝ յետագային նացի գլխատուր ցեղաբան Հանց Ֆ.Ք. Կիսթեր (1891-1968), արդէն 1925ին կը պնդէր, որ հայկական տարածաշրջանի ոչ-հնդեւրոպալեզու բնակչութիւնը այդ լեզուն ստացած էր տիրակալ «հիւսիսական» փոփոխացիներէն, իսկ այնուհետեւ «հայերուն մէջ առաջատրասիական սրտին կարգերը ամբողջովին փոխած են այս հնդեւրոպական լեզուն»՝ զայն համապատասխանեցնելու համար իրենց լեզուական հոգեբանութեան՝ կովկասեան (այլադրեան) լեզուներու ուղղութեամբ (...):»: Ան կ'եզրակացնէր, որ հիւսիսական բարձր դասակարգը շուտով անհետացած էր հայերուն մէջ, իսկ «հայերը այսօր խիստ ջախջախիչ կերպով առաջատրասիացի են»⁴⁵, այսինքն՝ ոչ-հիւսիսական եւ ոչ-արիացի:

Իր կարգին, Կիսթերի հետետրոյ Ալֆրէտ Ռոզենպերկ (1893-1946)՝ Հիթլերի ցեղային հարցերու խորհրդատուն ու նացի կուսակցութեան գլխատուր գաղափարախօսը, որ նաեւ Չեմպլըլէնի ընթերցումներով ներշնչուած էր, հայերը ստորին ցեղ մը կը նկատէր՝ հրեաներուն նման: Իր ազդեցիկ *Der Mythos des zwanzigsten Jahrhunderts* գիրքին մէջ (Քսաներորդ դարու առասպելը, 1930), Ռոզենպերկ արձանագրած էր, որ բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը պարտութեան մատնած էր Ռուսաստանի հոգիին հա-

մար պայքարող հիպսականները եւ երկիրը կրկին մոնկոլներու ձեռքը ինկած էր. «Հիւսիսական ռուսական արիւնը լքեց պայքարը, արեւելքի մոնկոլները ուժեղօրէն շարժեցան, օգնութեան կանչեցին չինացիներն ու փափասարանի ժողովուրդներ, հրեաներն ու հայերը յառաջացան դէպի դեկավարութիւնը եւ կալմով թաթար Լենինը փէր դարձաւ»⁴⁶:

Հիթլեր Գերմանիոյ վարչապետ նշանակուած է Յունուար 1933ին: Հազիւ ամիս մը ետք (5 Մարտ 1933), նացիները կը յաղթանակէին խորհրդարանի ընտրութիւններուն, իսկ նախօրոք արդէն ընդունուած էր պետական օրէնք մը. ըստ որուն Հիթլեր յաջորդ չորս տարիներուն պիտի կառավարէր առանց խորհրդարանական վաւերացումի անհրաժեշտութեան:

Հակահրեայ շարժումը պաշտօնապէս սկսած է Մարտ 23ին, երբ ներքին գործոց նախարար Վիլիելմ Ֆրիք օրէնքի նախագիծ մը կը ներկայացնէ կառավարութեան, ըստ որուն միայն «արիական ցեղ»ին անդամները կրնային հանրային ծառայութեան ընդգրկուիլ: Իբրեւ ոչ-արիացի կը սահմանուէին անոնք (յատկապէս հրեաները), որոնք ոչ-արիացի ծնողներու կամ պապերու ժառանգորդ էին (մէկ հոգիի ոչ-արիացի ըլլալը բաւարար էր): Այսպէսով, ոչ-արիացիները կը վտարուէին հանրային բոլոր պաշտօններէն: Մասնագիտական հանրային պաշտօններու վերականգնումի օրէնքը («արիական օրէնք») հրապարակուած է Ապրիլ 7ին եւ անմիջապէս գործի դրուած:

ՀԱՅԵՐՈՒ «ԱՐԻԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ» ԾԱՆԱԶՈՒՄԸ

Նկատի ունենալով տասնամեակներ շարունակ մշակուած տրամադրութիւնները, վտանգը յայտնապէս կը սպառնար նաեւ հայութեան: Դաշնակցական գործիչ եւ Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդարանի երրեմնի անդամ, Պերլինի Համալսարանի հայերէնի դասախօս Արտաշէս Աբեղեան (1878-1955) *Հայրենիքի* խմբագիր Ռուբէն Դարբինեանին կը գրէր 25 Մարտ 1933ին՝ օրէնքի նախագիծի ներկայացումէն երկու օր ետք.

Շատ թերթեր (գերման) մեզ՝ հայերիս խառնում են հրեաների հետ եւ մի ամանի մէջ լուանում: Մենք աշխատում ենք ցոյց տալ, որ այդ ճիշդ չէ եւ որ մենք մշակոյթային եւ այլ կարեւոր կապեր ունենք Գերմանիոյ հետ եւ Գերմանիա շահ ունի պահպանելու այդ կապերը:

Ես տեսնում եմ արդէն մի շարք անձերի (մասնաւոր եւ պաշտօնական) հետ եւ խօսում վերոյիշեալ իմաստով: Պարզում եմ ամենից առաջ իրենց իսկ՝ Գերմաների շահն է պահանջում, որ մեր վրայ չյարձակեն, չխառնեն մեզ հրեաների հետ[.] այլ ընդհակառակն՝ ամրապնդեն արդէն եղած կապերը:

(...) Ուրիշ քայլեր ես անում եմք այդ ուղղութեամբ՝ “ապացուցելու” համար մեր արիական լինելը եւ հրեաների հետ կապ չունենալը⁴⁷:

Ի հակազդեցութիւն հայամերժ տեսակետերուն եւ անոնց ենթադրած վտանգին, Գերմանա-Հայկական Ընկերութեան (ԳՀԸ) նախագահ ու հիմնադիր անդամ Փառլ Ռորպախ (1864-1956) պիտի յաջողէր համոզել ներքին գործոց նախարարութիւնը, որ պաշտօնապէս յայտարարէր, թէ հայե-

րը արիացի էին: Անշուշտ, Աբեղեան եւս գործակցեցաւ Ռորպայսի հետ՝ Պերլինի Համալսարանի դասախօսի (1926էն) եւ ԳՀԸի փոխ-նախագահի իր զոյգ հանգամանքներով (վարչութեան անդամ ընտրուած էր Յուլիս 1933ին): Վերի նամակին «մենք աշխատում ենք ցոյց տալ» արտայայտութիւնը հաւանաբար կ'ակնարկէր նաեւ իր կուսակցութեան տեղական կազմի գործունէութեան:

ԳՀԸի դիմումներուն յաջողութիւնը պէտք է վերագրել, առաջին հերթին, պաշտօնական մակարդակի վրայ Ռորպայսի ունեցած կապերուն: Ան կը նկատուի 1900-30ականներու գերմանական կայսերապաշտ գրականութեան կարեւոր մասնիկներէն՝ Ա. Աշխարհամարտէն առաջ իր հրապարակագրութեամբ ու հատորներով, երկրի արտաքին քաղաքականութիւնը ձեւաւորողներէն ըլլալով իբրեւ Միջին Արեւելի մէջ ծաւալապաշտութեան ջատագով, թէեւ, ըստ իրեն, այդ ծաւալումը պէտք է զուգընթաց ըլլար գերմանական մշակոյթի ու բարոյականութեան՝ ուժի մը վերածումին: Ան յատկապէս քննադատած էր հայոց թրքական քնաջնջումի ծրագիրը, հաւատալով, որ անոնք մշակութային ժողովուրդ մըն էին, ի զօրու՝ գերմանական գաղափարներն ու հաստատութիւնները ընկալելու⁴⁸:

«Արիական օրէնք»ը կը սահմանէր, մէջբերած է Ռորպայս իր յուշերուն մէջ, որ «եթէ արիական ժառանգութիւնը կասկածելի է, ներքին գործոց նախարարութեան կից ցեղային հետազօտութեան մասնագէտէն կարծիք մը պէտք է առնուի»⁴⁹: Ի պատասխան Ռորպայսի եւ ԳՀԸի վարչականներէն Է. Շտիրի՝ 3 Յուլիս 1933ին ներքին գործոց նախարարութիւնը կը հրապարակէր «մասնագիտական ցեղային նամակ» մը, ըստ որուն հայերը արիացի կը նկատուէին⁵⁰: Օգոստոս 31ին նախարարութեան ցեղային հարցերու փորձագէտ Ալպերթ Կորթէր զանոնք կը դասէր արեւելեան (ասիական) արիացիներուն շարքին, որպէս իրանցիներու (պարսիկ, աֆղան, հայ, վրացի եւ քիւրտ) մէկ ճիւղը⁵¹: Իսկ Սեպտեմբեր 29ի նախարարի յանձնակատարին ստորագրած որոշումը կը յայտնէր, «թէ հայերը, ըստ մասնագիտական պաշտօններու վերականգնումի օրէնքին, արիացիներ պէտք է նկատուին»⁵²: 1933ի աւարտին, Հայրենիք ամսագրի լուրերու ամփոփումի պատասխանատուն՝ Արշամ Խոնդկարեան, գոհունակութեամբ կ'արձանագրէր, թէ «հիթլերեան ցեղակրօնութիւնը իր յախտոն դադարվճիոններով սպառնում էր նաեւ հայերին դասել ոչ-արիական ժողովուրդների կարգը եւ ենթարկել նրանց նոյն այն հալածանքներին, ինչ որ հրեաներին: Եղած միջնորդութիւնների ու դիմումների հետեւանքով նացիները համաձայնում են պաշտօնապէս ընդունել, որ հայերը արիական են եւ ազաւր, ուրեմն, հալածանքներից»⁵³:

Հալածանքները շուտով մերձ-իրաւական նոր հանգրուանի մը պիտի քարծրանային Սեպտեմբեր 1935ին, Նիւրնպերկի տխրահռչակ զոյգ օրէնքներուն վաւերացումով, որոնք մէկ կողմէ կ'արգիլէին գերմանացիներու (արիացիներ) եւ հրեաներու (ոչ-արիացիներ, ներառեալ նաեւ խառնա-

ծինները՝ *mischling*) խառնամուսնությունը, իսկ միա կողմէ գերմանական հպատակությունէ կը զրկէին ոչ-արիական արիւն ունեցող անձերը: Այս-պիսով, Գերմանիան դարձաւ աշխարհի երկրորդ երկիրը (Մ. Նահանգնե-րէն ետք), որ ցեղային սահմանափակում կը դնէր հպատակութեան: Խտրականութեան այս նոր փուլը 1942ին պիտի յանգէր «վերջնական լու-ծում»ին՝ հրեաներու, գնչուներու եւ այլոց բնաջնջումին:

ԹԻՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ

1934ին Աբեղեան գրած էր, առանց մանրամասնելու, թէ հակահայ ար-շաւը «պղտոր աղբիւրներից» կու գար, որոնք «արդէն իսկ սկսել էին ժանտ պտուղներ տալ»⁵⁴: Այդ աղբիւրներէն մէկը թրքական քարոզչութիւնն էր, ըստ 1932-36ին Գերմանիա ապրած ամերիկահայ գիտնական Մանասէ Կ. Սեւակի (1895-1967)⁵⁵: Հիթլերական երիտասարդութիւնը Փրակա ծնած ու Աւստրիա ապրող հրեայ ծագումով գրագէտ Ֆրանց Վերֆէլի (1890-1945) գործերը ընդգրկած էր 10 Մայիս 1933ին գիրքերու հրապարակային հրկի-զումին: Նոյեմբեր 1933ին, Վիեննայի մէջ լոյս տեսաւ Վերֆէլի հոջակատոր *Մուսա Տադի Քառասուն Օրերը* վէպը: Հրատարակութիւնը անմիջապէս թրքական զայրոյթի թիրախը դարձաւ: Նախկին իթթիհատական ու այնու-հետեւ Աթաթիւրքի սերտ գործակից Ֆալիհ Ուլֆը Աթայ (1894-1971) Դեկ-տեմբեր 25ին քննադատական յօդուած մը գրած է *Հաքիմիյէթ-ի-Միլլիյէ* պաշտօնաթերթին մէջ, որուն հետեւած է, երկու օր ետք, գրագէտ եւ քա-ղաքական գործիչ Պուրիան Ասաֆ Պելկէի (1899-1967) յօդուածը⁵⁶: Փետր-ուար 1934ին, *Մուսա Տադի Քառասուն Օրերը*ի վաճառքը կ'արգիւիւժր Գերմանիոյ մէջ՝ գիրքերու բռնագրաւումի պաշտօնական հրահանգով, մա-մուլին մէջ բազմաթիւ քննադատութիւններու արժանանալէ ետք: Արգելքէն քանի մը օր առաջ, գերմանացի գրավաճառ Ռոլֆ Հոյքեսիովէն կը յայտ-նէր Վերֆէլի հրատարակիչին. «Ինձի ծանօթ թուրք լրագրող ու գրող մը, որ Գերմանիա կ'ապրի, մրահողուած է այս գիրքին մասին եւ շուրջով պի-տի դիմէ պարկեշտ իշխանութիւններուն՝ զայն արգիւիւժու համար: (...) Չա-փազանց ցաւալի պիտի ըլլար գիրքի առեւտրորին համար եթէ արգելքը յա-ջողէր, որովհետեւ գիրքը ինքնին միտումն է գուրկ է եւ արգելքը միայն պիտի գոհացնէր այս մէկ անձին ցանկութիւնը, որ չենք գիտեր նոյնիսկ եթէ թուրք ժողովուրդին անունով կը գործէ»⁵⁷: Ամերիկահայ Տի Արմինիըն Մի-րըր շաբաթաթերթը Նիւ Եորքի մէջ հաղորդած է, թէ Ֆալիհ Ուլֆը, «մե-ծապէս զայրացած» թրքական բարբարոսութիւնը նկարագրած այս պար-մութեան հանդէպ, գրած է գերմանական կառավարութեան, յոյս յայտնե-լով, որ գիրքը կ'արգիւիտի՝ իբրեւ Գերմանիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ գոյութիւն ունեցող բարեկամական դաշինքի արտայայտութիւն»⁵⁸:

Ասկայն, Մարտ 1934ի մամակի մը մէջ, գերմանացի նշանատր թատե-րագիր ու Վերֆէլի բարեկամ Կերիարտ Հաուպտման (1862-1946) կը յայտ-նէր, թէ «Թուրքիա բոլորը բարձրացուցած էր նաեւ քաղաքական մակար-

դակի վրայ»⁵⁹: Արդարեւ, այս բողոքին բուն աղբիւրը եւ արգելքին պատասխանատուն Թուրքիոյ կառավարութիւնն էր, յանձին Գերմանիոյ մօտ դեսպան Ֆերիտուն Ճեմալ Էրքինի (1899-1980), որ պատմած է իր յուշերուն մէջ.

Թուրքիոյ արտաքին նախարարութենէն ստացած հեռագիրը մեզի կը յանձնարարէր գիրքի արգիլումին ու բռնագրաւումին աշխատանքով զբաղիլ: Այս նպատակով այցելեցի Արտաքին Գործոց նախարարութեան աշխատակազմի տնօրէն Հանս Տիքմֆին: Խոստանալով գործել ըստ մեր ցանկութեան, ան թելադրեց որ այս նիւթին շուրջ խօսելի քարոզչութեան նախարար Եոզէֆ Կէօպելսի հետ՝ լաւագոյն եւ արագ արդիւնքի մը համար: Ժամադրութիւն առի եւ գացի քարոզչութեան նախարարը տեսնելու: Այս անձը փայլուն, վարպետ քաղաքագէտ մըն էր: Ան մտիկ ըրաւ ինձի եւ ըսաւ. «Կը խոստանամ, որ ամեն ինչ պիտի կարգադրուի»: Երեք օր ետք գիրքը արգիլուեցաւ ու բռնագրաւուեցաւ Գերմանիոյ մէջ: Կրկին գացի քարոզչութեան նախարարը տեսնելու՝ շնորհակալութիւն յայտնելու նպատակով: Նախարարը ըսաւ. «Այնքան կը գգուշանանք սխալ գործելէ՝ Թուրքիոյ հետ մեր յարաբերութիւնը չմթաղենելու համար, որ պատրաստ ենք այս նիւթին գծով ամէն ինչ ընելու»⁶⁰:

Արձագանգելով 1935ի վերջերուն ամերիկահայութեան խանդավառ ընդունելութեան՝ Վերֆէլի Մ. Նահանգներ այցելութեան ժամանակ, Յունուար 1936ին գերմանական Էս-Էսի թերթը՝ *Die Schwarze Korps*, պաշտարակած է թէ՛ Վերֆէլի «արիւնաձարաւ» գիրքը՝ «լեցուն թուրքերու կողմէ գործադրուած ենթադրեալ զազանութիւններով», եւ թէ՛ «հայ հրեաներուն լուր քարոզչութիւնը ԱՄՆի մէջ» անգլերէն թարգմանութեան ի նպաստ⁶¹:

Հաւանական է, որ ինչպէս ԳՀԸը յաջողած էր հայանպաստ որոշում մը ձեռք ձգել քուլիսներու ետին, թրջական իշխանութիւնները հակահայ քարոզարշաւի ձեռնարկած ըլլալին միեւնոյն ձեռով: Ամէն պարագայի, հայերու ցեղային պատկանելիութեան մերժումին վերաբերեալ այդ քարոզարշաւին փաստական ապացոյցներուն տակաւին չենք հանդիպած:

ARMENIERTUM-ARIERTUM

Յարաբերական աշխատանքներուն զուգահեռ, ԳՀԸը ծրագրեց եւ 1934ին հրատարակեց *Armeniertum-Ariertum* գիտական ժողովրդականացման հատորիկը՝ 3000 տպաքանակով⁶², որուն նպատակն էր «գերման ընթերցողների լայն շրջանակներում հայերի մասին գիտականօրէն հիմնադրուած եւ ստույգ տեղեկութիւններ»⁶³ տարածել: Եթէ ընդունինք Մանասէ Սեակի վկայութիւնը, թէ Գերմանիոյ տարրալուծարանի իր պաշտօնակիցները այդ տարիներուն կասկածած են իր ծագումին մասին եւ նոյնիսկ արեան քննութիւնը կատարած՝ ճշտելու համար սեմական ծագում ունենալու կասկածները⁶⁴, կրնանք պատկերացնել, թէ որքա՛ն հրատապ էր հարցը՝ հրեաներու դէմ սկսած հալածանքէն հայերը զերծ պահելու:

Մերօրեայ ակնոցով՝ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ գիրքին նպատակը՝ հայոց «արիական» պատկանելիութեան փաստարկումը, կը հե-

տելը օրուան միտումին՝ «ցեղ» հասկացութեան չափազանցուած օգտագործումին, անտեսելով հնդեւրոպականութեան գաղափարին զուտ լեզուաբանական բնոյթը: Քարլ Ռոթի եւ Հայր Կերիարտ Քիլնկէի յօդուածներուն վերնագիրերը կը պարունակէին այդ բառը, թէւ առանց իյնալու ցեղապաշտութեան մէջ⁶⁵:

Հաւաքական այս հատորի յօդուածագիրներէն մէկն էր նացի քաղաքական գործիչ Եոհաննէս Ֆոն Լէէրսը (1902-1965), որ արդէն 1933ին իր կուսակցութեան պաշտօնաթերթին մէջ առաջարկած էր հրէական հարցին լուծումը՝ հրեաները Եւրոպայէն դուրս փոխադրելու ճամփով: Այս յօդուածէն առաջ, ան մաս կազմած էր յօդուածագիրներու այն խմբակին, որ կը պնդէր հայերու եւ հրեաներու ցեղակցութեան մասին եւ թէ հայերը «ունին վերջիններիս բարոյական նկարագիրը»⁶⁶:

Մարտ 1933ի նամակին մէջ, Աբեղեան գրած էր Դարբինեանին.

Գիտես, որ մի քանի գերմանական թերթեր հրատարակեցին *հակահայ* յօդուածներ, որոնց թում նաեւ յայտնի *նացիոնալ սոցիալիստ* հրապարակախօս եւ գործիչ Ֆոն Լէէրս: Անցեալ օրը տեսակցութիւն ունէի նրան հետ՝ յանուն Հայ ու Գերման ընկերակցութեան: Երեսակայիւր, որ մի ամբողջ ժամ լսեց ինձ սիրալիւր կերպով եւ կատարելապէս դարձի եկա: Խոստովանեց անկեղծօրէն իր սխալը եւ խոստացաւ շոտով երկու յօդուած գրել, ի նպաստ հայերի: Ի հարկ է, ահագին նիւթեր տուի իրեն⁶⁷:

Այս տեսակցութեան արծազանգը պէտք է նկատել նոյնինքն Աբեղեանի գրածը՝ թէ՛ գերմանացի հրապարակագրին աշխատակցութիւնը եւ թէ՛ անելի առաջ՝ գերման մամուլի մէջ հրատարակած ու “Հայերին հրէաների շա՞րքը դասելու է” յօդուածով սրբագրում է գերման մի քանի ցեղաբանների եւ հրապարակագիրների այն մոլար կարծիքը՝ թէ հայերը ցեղակից են հրէաներին (...): Բարեբախտաբար, խնդրին ի մօտոյ ծանօթանալուց եւ լուսաբանուելուց յետոյ՝ նա փոխեց իր հայեացքը⁶⁸: Ֆոն Լէէրս գիրքին իր յօդուածը՝ «Հայերը եւ արիացիները», կ'եզրափակէր յայտնելով, թէ «մեր ոչ սպառնիչ ուսումնասիրութիւնների պատճառով ժխտում ենք նրա արիացի լինելը» եւ կ'աւելցնէր.

Ոչ մի տեղ չափազանցուած հետեւութիւններն այնքան անիմաստ չեն դարձել, որքան ուսաստայական այդքան քիչ լուսաբանուած հարցում: Այն, որ հայ ժողովուրդը իր մէջ չի ներառել հրեութեան բաղադրատարրեր եւ ոչ էլ սեամմորթի արիւն ունի (“դեղին ոստսա” ասելիս պէտք է շատ զգուշ լինել) եւ որ հիւսիսային ուսաստային յատուկ նկատելի ազգակցական կապ ունի, բաւական է, որ նա բնութագրուի որպէս արիական ժողովուրդ: Սակայն, դա չի վերաբերում միայն հայ ժողովուրդին, որ այդպիսի լեզուով է արտայայտում նաեւ այսօր եւ ունի հիւսիսային ուսաստայի պարզորոշ ընկալելի բնութագրական բաղադրատարրերը. սա ապացուցելի է նաեւ հնդգերմանացի [հնդեւրոպացի] ժողովուրդների ընտանիքի եւրոպական ճիւղի մի մասի համար եւս:

Հայերը, այսպիսով, արիական ժողովուրդ են⁶⁹:

Ռորպախ գիրքին վերջաբանը հանդիսացող իր կարճ յօդուածը վերնագրած էր «Աւելորդ հարց», ընթերցողին մատնանշելով խնդրին անհեթեթութիւնը: Մերօրեայ գիտական չափանիշերով, սկզբնական հաստատումը ըստ էութեան ճիշտ էր, բացառելով հնդգերմանացի (հնդներուպացի)-արիացի ընթացիկ հասաարութեան ընդունումը. «Հայերը արիացիներ են: Անեյի ճիշդ, հայերը հնդգերմանացիներ են: “Արիացի” հասկացութիւնը պէտք է թերեւս կիրառել միայն այն ժողովուրդների վերաբերեալ, որոնք իրենք են իրենց այդպէս անուանում, այն է՝ Հիւսիսային Հնդկաստանի եւ Իրանի հիւսիսային նուաճողների: Բայց քանի որ “արիացի” շփոթեցնող արտայայտութիւնը վերջերս օգտագործելի է դարձել “հնդգերմաններ”ի փոխարէն, ապա այդ անուանումը կարելի է ճիշդ համարել (...)»⁷⁰:

Ֆոն Լէրս արդէն ակնարկած էր, որ «արիականը» նոյն չէ ինչ հիւսիսայինը, ինչպէս Գինթրի ուսսայական ուսմունքի մէջ է: (...) Հիւսիսայինը միայն բաղադրամաս է, եթէ չասենք որ արիականի ամենանշանակալից բաղադրատարրը»⁷¹: Աբեղեանի յօդուածը՝ «Հիւսիսային տիպերը Հայաստանի մէջ», ուղղուած էր Կինթրի տեսակետերը ջրելու: Ան կը յիշատակէր ժամանակակից (Ֆրիտիոֆ Նանսէն, Եոհաննէս Լեփսիուս, Ռուրէն Տէր Մինասեան) ու հին գրական վկայութիւններ (ժողովրդային բանահիւտութիւն, Մովսէս Խորենացի), ինչպէս եւ հնագիտութեան փաստեր (Երուանդ Լալայեան)՝ հայերու մէջ բաց գոյն մաշկ ունեցող եւ շիկահեր («հիւսիսական») տարրի առկայութեան մասին: Որպէս եզրակացութիւն, Աբեղեան կը յիշէր ականաւոր ցեղագէտ Ֆրից Լենցի (1887-1976) խօսքը, թէ «ըստ իր ծագման ու լեզուի, ըստ իր պատմութեան ու մշակոյթի, ըստ ընդհանուր աշխարհայեացքի, ըստ իր էութեան, նա անպայմանօրէն դասուում է հնագոյն արիացիների շարքին», ու կ'եզրափակէր Հիթլերի 17 Մայիս 1933ի ելոյթէն քանի մը տողով՝ սեփական ժողովուրդը սիրելու եւ այլ ժողովուրդներու ազգային իրաւունքները յարգելու մասին⁷²: Նացի տեսութիւններու առաջնակարգ քարոզիչներէն մէկուն՝ Լենցի կարծիքին յիշատակումը, եւ Հիթլերէն մեջբերումը նոյն դերը կը կատարէին այս համագիրքին մէջ, ինչ Մարքսէն, Լենինէն կամ Ստալինէն մեջբերումները՝ խորհրդային գրականութեան մէջ, յանելուածական մէկ նպատակով. հայոց իրաւունքները յարգելու անհրաժեշտութիւնը յիշեցնել՝ նացի առաջնորդին ձեւական մէկ յայտարարութեան ընդմէջէն:

Ի հարկէ, համահեղինակ հրապարակագիրներէն եւ գիտնականներէն ոմանք օրուան գիտութեան կամ քաղաքականութեան միտումներուն հետեւորդ էին: Օրինակ, Եոզէֆ Ստրոքկովսկի (1862-1941), որուն ճարտարապետական տեսութիւններուն ցեղայնական մօտեցումը այլեայլ առիթներով նշուած է⁷³, իր «Հայերը որպէս հնդգերմանական ճարտարապետական մտածողութեան կրողներ» բնորոշ վերնագրով յօդուածին մէջ կը պնդէր, որ «հայկական ճարտարապետութեան ճանաչումը որպէս հնդգեր-

մանական (եւ ոչ թէ միջերկրածովեան) կարեւոր դիրքորոշում է՝ միակ ճիշտ եւ մեր հայրենիքին արժանավայել ըմբռնման նուաճման համար»⁷⁴:

Ուրիշ աշխատակից մըն էր իրանագէտ Հանս Հայնրիխ Շետլը (1896-1957), 1931-44՝ Պերլինի Համալսարանի արեւելեան քանասիրութեան ու կրօնական պատմութեան դասախօս, գնահատուած իբրեւ նացիական արեւելագիտութեան առաջնակարգ խօսնակ մը, ցեղապաշտական այլազան հակումներով⁷⁵: Այսուհանդերձ, հայ լեզուի ու գրականութեան հնագոյն պատմութեան անոր ամփոփ ու գիտականօրէն ճշգրիտ ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ Էալտ Շթիրի (հայ-գերմանական մշակութային առնչութիւններ) եւ Սաքսոնիոյ դուքս Մաքսի (1870-1951) յօդաւածները (հայոց քրիստոնէութեան կերպը) գերծ են գաղափարախօսական ու քաղաքական բովանդակութենէ, ու կը պահեն իրենց այժմեականութիւնը կամ գիտական հետաքրքրութիւնը⁷⁶:

Այս գիրքին պարագային կիրարկելի է ամերիկացի պատմաբան Մոտ Մանտլիի դիպուկ նկատողութիւնը. «Կեդրոնական եւ արեւելեան Եւրոպայի հրեայ ցեղաբաններուն նման, հայերը ժամանակակից խօսոյթը իւրացուցին՝ իրենց ժամանակակից դիրքը *պաշտպանելու* համար իրենց որդեգրած ընկերութեան մէջ (...)»⁷⁷: Արդարեւ, 1900-20ականներուն յիշեալ հրեայ ցեղաբանները, որոնք մեծաւ մասամբ նորածիլ սփռականութեան գաղափարական ծիրին մէջ էին, առաջադրած են - ինչպէս կը մեկնաբանէ Ճոն Էֆրոն - որ «հրէական ցեղային բնագոյ մը գոյութիւն ունէր, որուն ազդուութիւնը (effectiveness) ապահոված էր ցեղային բացառիկութիւն, ուստի եւ՝ հրէական ցեղային մաքրութիւն» (հմմտ.՝ Էլիաս Աւերպախի տեսութիւնները) կամ, ինչպէս կը գրէր այդ հեղինակներէն մէկը՝ Իկնաց Ջոյշան (1877-1948), «մերօրեայ հրեաները (...) կը կազմեն *տեսակ մը որ բարձր աստիճանով միօրինակ է, անկախաբար աշխարհագրական գօտիէն եւ քնիկներուն ցեղային յարկանիշերէն*»⁷⁸: Տիրական ցեղայնական մօտեցումներուն զուգահեռին վրայ աշխատող այս հետազօտողները, որքան զիտենք, չեն դատապարտուած իբրեւ հակասեմականութեան տեսութիւններու յարմարողներ կամ համակերպողներ, ինչ որ անարդարացի պիտի ըլլար: Սակայն, երկու չափ, երկու կշիռի այս մօտեցումն է, որ կիրարկուած է Արեղեանի պարագային:

ԻՏԱԼԱԿԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝ ARMENI-ARIANI

Այսուհանդերձ, պէտք չէ գերազնահատել *Armeniertum-Ariertum* գիրքին ունեցած քարոզչական անմիջական դերը, ի հեճուկս Մ. Սեալի վկայութեան, թէ «անոր ազդեցութիւնը անմիջապէս զգալի եղաւ: Դադրեցան *հակահայ յօդուածները թերթերու մէջ, եւ “Armenien” անունը անուանազանկէին մէջ առաջին տեղը գրաւեց այբուբենական կարգով: Ես տեսայ զայն ոստիկանաւորան մը պալտէն կախուած*»⁷⁹: Արդարեւ, այդ ազդեցութիւնը վճռական չէր: Քարոզչական պատերազմին ելքը մէկ ճակատամարտով

կարելի չէր որոշել: Եթե մամուլի հրապարակումները իսկապես կանգ առած են, նույն չպատահեցաւ գիրքերու պարագային:

Յուլիս 1933ին իր գիրքին նախաբանը ստորագրած ծանօթ ցեղագէտ Մարթին Շտըմըլլը (1890-1974) հայերը կը զուգարդէր հրեաներուն՝ «նպարավաճառի հոգի»ի եւ հիւրընկալ ազգերը շահագործելու մեղքերով, աւելցնելով, որ այքենագի հրեաները առաջատր ասիացիներ էին՝ «հայերու մեծամասնութեան նման»⁸⁰: 1935ին, մինչ մարդաբան Վիլհելմ Զիկլին (1858-1935) կ'իւրացնէր Աբեղեանի դրոյթները՝ հայերու հիւսիսական տարրերուն մասին⁸¹, Հելմութ Քրիստոֆ հայերը «մակաբոյծ» կը նկատէր՝ հայերուն ու քիւրտերուն նուիրում իր դոկտորական ասարտաճառին մէջ⁸²: 1934ին Պրեսլաուի Համալսարանի մարդաբանութեան դասախօս Էկոն Ֆրայլէր ֆոն Ալքսաէտ (1892-1965) կը գրէր, թէ հայերն ու հրեաները «գարմիկ» էին, 1938ին Տիթըր Կերհարտ հայերու եւ հրեաներու «ցեղային ազգականութիւնը» կը մատնանշէր⁸³: Աւելի'ն. Հանս Կինթէրի 1934ի հատորը՝ *Die Nordische Rasse bei den Indogermanen Asien* (Հիւսիսական ցեղը ասիական հնդգերմանացիներուն մէջ), հայերուն «ցեղային ստորակայութիւնը» կը յիշէր⁸⁴, որուն նոյն բառերով 1938ի իր «Տեղեր, ժողովուրդներ եւ ցեղախումբեր» գիրքով կ'արծազանգէր ոչ այլ ոք, քան 1933-34ին հայերը արիացի նկատող Եոհաննէս ֆոն Լէրսը⁸⁵, որ այսպէսով կրկին շրջադարձ կը կատարէր:

Գիրքին անբաւար ազդեցութեան ուրիշ փաստ մը՝ զանգումային քարոզչութեան տեսանկիւնէն, կարելի է տեսնել այն վկայութիւններուն մէջ, որ Նոյեմբեր 1938ի հակահրեական ջարդին՝ «ապակիներու գիշեր»ուան (Kristallnacht) ընթացքին, նոյնպէս հակահրեական որմագդեր գետեղում լին հայերու տուներու վրայ, իսկ հայ մանուկներ պիտակում էին որպէս հրեայ ու ենթարկում ինչ-ինչ սեղմումներու⁸⁶:

Արիական ծագումը փաստագրելու պահանջը, բնականաբար, արդէն կը կրկնուէր Աստրիոյ մէջ՝ Գերմանիոյ կցումէն ետք (Մարտ 1938): Հոկտեմբեր 1938ին, մամուլը կը տեղեկագրէր, թէ հոն բնակող փոքրաթիւ հայերէն ու իրենց ծնողներէն վկայագիրներ կը պահանջուէին, թէ հայ հօրմէ ու մօրմէ ծնած էին: Շատեր դիմած էին Պոլիս, զիրենք մկրտած եկեղեցիէն վկայական ստանալու եւ կառավարութեան ներկայացնելու համար: Նոյն պահանջը դրում էր նաեւ Մխիթարեան Միաբանութեան անդամներուն⁸⁷:

Շուտով, *Armeniertum-Ariertum* պիտի կոչուէր նոր դեր մը ունենալու, այս անգամ՝ թարգմանաբար: Փետրուար 1938ին, իտալացի մենատէր Պե-նիթօ Մուսոլինի կը յայտարարէր, թէ Իտալիոյ մէջ «հրեական հարց» գոյութիւն չունէր, քանի հրեայ տարրը ընդամենը 50.000-60.000 հոգի կը հաշուէր՝ երկրի 44 միլիոն բնակչութեան մէջ, բայց կ'ազդարարէր, որ պիտի հետեւէր զաղթական ու բնիկ հրեաներուն շարժումներուն, երկրին մէջ անոնց կշիռն ու թիւը համեմատական պահելու համար: Ասիկա կը նախանշէր արդէն գոյութիւն ունեցող ցեղայնական տեսութիւններու ապագայ

որդեգրումը: Չորս ամիս ետք՝ Յուլիս 1938ին, խումբ մը իտալացի գիտնականներ իրենց ստորագրութիւնը կը դնէին Մուսոլինիի կողմէ շարադրուած ու գերմանական որոշակի ազդեցութեամբ «Տեղապաշտ գիտնականներու մանիֆեստ»ին տակ, որուն յաջորդեցին բազմաթիւ այլ ծնունդկումներ⁸⁸ մինչեւ Հոկտեմբեր 1938ի «ցեղային օրէնքներ»ուն վաւերացումը, որոնք բացայայտօրէն նման էին գերմանական բնորդին, թէեւ կարգ մը բացառութիւններ կ'ընէին անցեալին ֆաշական կուսակցութեան անդամակցած եւ պատերազմի վեթերան հրեաներուն պարագային⁸⁹:

Այսպէսով, Մուսոլինի ցեղապաշտութիւնը կ'որդեգրէ իբրեւ ֆաշականութեան բաղադրիչներէն մէկը: Այս քայլին նպատակն էր փոխակերպել իտալական նկարագիրն ու զօրացնել ազգային ինքնութեան գիտակցութիւնը: Հռոմէականութեան կեդրոնական գաղափարը կը համադրուէր գերմանական ծագում ունեցող արիական-հիւսիսական տարրին հետ՝ ռազմական գիծերը աւելի շեշտելու համար: Հակահրէական հալածանքներն ու խտրականութիւնը այս գաղափարական յեղաշրջումին միայն մէկ բաղադրիչը պիտի ըլլային:

Գերմանական զուգահեռը չէ սահմանափակուած օրէնքներու որդեգրումով, այլ անցած է նոյնիսկ անոնց կիրարկումէն թխած հարցերուն: Պատմաբան Միքելէ Սարֆաթթի յիշած է Սեպտեմբեր 1938ին ներքին գործոց նախարարութեան պատրաստած վաւերաթուղթ մը՝ «Իտալիոյ մէջ երկրկայ ոչ-արիացիներուն իրավիճակը», որ 2416 ոչ-արիացիներուն շարքին կը նշէր «ափրիկեցիները» (սեւամորթներ եւ արաբ-պերպլէներ) եւ «ասիացիները» (մոնկոլներ, հայեր, թուրքեր, եմէնցիներ, պաղեստինցիներ, հնդիկներ եւ.): Ըստ այս փաստաթուղթին, երկրի հայերու թիւը 355 էր⁹⁰: Հայերու հանդէպ հնարաւոր հաւանական խտրականութեամբ լոյի այս վիճակը փոխուած է 1939ին, երբ «իտալական ցեղ»ին խառն ամուսնութիւնը արգիլող պետական շրջաբերական մը կը ճշտէր, թէ այդ արգելքին տակ կ'իյնային արաբները, չինացիները եւ թուրքերը, որոնց կ'ընկերանային լիբանանցիներն ու խառնածինները, եւ կը հաստատէր, թէ հնդիկները, պարսիկները, հայերը եւ ալպանացիները (քրիստոնէայ կամ մահմետական) «արիացեղ կը համարուէին», մինչ եգիպտացիներուն պարագան պէտք է քննարկուէր մէկ առ մէկ⁹¹:

Տեղեկութիւններու անբաւարարութիւնը չի թոյլատրեր հանգամանալից անդրադարձ մը, ոչ ալ հայերու դասակարգումին մէջ արձանագրուած շրջադարձին մեկնաբանութիւնը: Բայց պատահական չէ, որ 1939ին հայախառն քարոզչութեան կարեւոր հանգրուան մը կը սկսէր, երբ իրաւարակագիր Լաուրօ Մայնարտի, Իտալիոյ Հայկական Միութեան նախածեռնութեամբ եւ համաձայնութեամբ, իր “HIM” (Historia Imperi Mediterranei) իրատարակչատունով կը նախաձեռնէր թէ՛ «Արմենիա» մատենաշարի լոյս ընծայումին եւ թէ՛ հայախառն գիրքերու իրատարակութեան (մեզի յայտնի է ինը հատոր) 1939-40ին: Ասոնց շարքին էր Հայկա-

կանոնադրականության հիմունքներն իրարմերմ թարգմանությանը 1939ին, որուն լոյս ընծայումը կ'ամրապնդէր իտալական պետության շրջադարձը⁹²:

Մայնարտի, որ նախօրօք լայնօրէն հետաքրքրում էր Ուլքանիայով, ֆաշական կուսակցության անդամ էր ու «Ազգութիւն եւ կենսական տարածք» (1941) գիրքին մէջ կը պատկերացնէր, թէ գերմանա-իտալական Առանցքին կողմէ Ափրիկէն, Միջերկրականը եւ Մերձատուր Արեւելքը իտալիոյ պիտի յատկացուէին եւրօ-ափրիկեան տարածքի բաժանումին մէջ⁹³: Իր հակահամայնավար ու հակա-դաշնակից շեշտակի կեցումներին կը զուգահրո՞ւէր հայանպաստ դիրքորոշումը, որ բացայայտ է 1939-40ի իր հատորներու վերնագիրներէն՝ *Un'altra vittima dei franco-inglesi: l'Armenia* (Ֆրանքեանգլիացիներու ուրիշ գոհ մը՝ Հայաստանը, 1939) եւ *Erivan contra Mosca* (Երեւան՝ Մոսկուայի դէմ, 1940): 1941ի *Խորհրդային Միութիւնը՝ ժողովուրդներու բանք* գիրքին մէջ Մայնարտի մօտ 40 էջնոց բաժին մը նուիրած էր Հայաստանին, շեշտելով, թէ հայ ժողովուրդը «գերազանցօրէն արիական» էր եւ թէ «*արիականութիւնը, ուրեմն, հայ ժողովուրդին պարտական է՝ իր պետական ազատութեան կորուստին համար, եւ պէտք է արիկա յիշեցնել, եթէ չի յիշուիր, երբ պահը հասնի զայն նորէն կերպելու*»⁹⁴:

1959ին, երբ ֆաշականութեան մենատիրութիւնը այլեւս չարաղէտ յիշատակ մը դարձած էր ու Պաղ Պատերազմը ընթացքի մէջ էր, Մայնարտի կը հրատարակէր հայ ժողովուրդի պատմութեան ու մշակոյթին նուիրուած *Հայաստան՝ երեք աշխարհներու եւ երկու ցամաքամասերու քառուղի* հատորը, ուր հայոց ցեղային ծագումին կ'անդրադառնար՝ *Armeni-Arian*ի վրայ հիմնուելով (Ռորպախէն մէջբերում մը եւ Արեւելանէն ընդարձակ քաղուածքներ)⁹⁵:

Բ. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԸ ԵՒ ՀԱԿԱՀԱՅ ԱՐԵՎԱԻ ՆՈՐ ՓՈՒԼԸ

Պատերազմին սկզբնատրումը, նացի ծառայապաշտութեան զուգընթաց, անելի եւս սրեց անոր մաքրագործական ախորժակները: Օգոստոս 1939ին, երբ Հիթլեր կը յիշէր Դինկիզ Խանի ջարդարարութիւնը, ապա հռետորական հարցում ուղղելու համար՝ «Այսօր ո՞վ կը յիշէ հայերուն բնաջնջումը», Լեհաստանի ներխուժումն ու Բ. Աշխարհամարտը սկսելէ օրեր անաջ, «ցեղային մեծ պատերազմ»ին ծայր տալու ազդանշանը կու տար՝ Կէօրինկի համոզումով⁹⁶: Սակայն, բնաջնջումը յիշողներ կային: Արդարեւ, նոյն տարին լոյս տեսած գիրքի մը մէջ, աստրիացի տարագիր գրող Ֆրանց Պորքենաու (1900-1957) նոյնիսկ կը մարգարէանար. «Կասկած չկայ, որ քանի մը տարիէն հրեաներու ճակատագիրը Արեւելեան Եւրոպայի մէջ պիտի յիշեցնէ հայոց ճակատագիրը (Թուրքիոյ մէջ)»⁹⁷:

Անելորդ չէ նշել, որ Հիմլերի տեղակալը՝ Ռայնհարտ Հայտրիխ (1904-1942), 2 Յուլիս 1941ին Էս-Էսի գլխաւոր կազմին հրաման տուած է սպանելու Կոմիներնի բոլոր պաշտօնատարները, խորհրդային կուսակցական

դիրքերու մէջ գտնուող հրեաները, ուրիշ արմատական տարրեր (խափանարարներ, քարոզիչներ, արծակազէններ, մարդասպաններ, խռովարարներ, պարտիզաններ): Գերմանացի պատմաբան Հերմուֆ Լանկերպայն վերջերս դիտել տուած է, որ «պարտիզան» բառը կը ծածկէր հրեաներու եւ ուրիշ ստորին տարրերու, հաշմանդամներու, եւ արեւելեան ու ասիացի ժողովուրդներու ջարդը, ինչպէս՝ գնչուներ, մոնկոլներ, հայեր եւ իսլամներ⁹⁸: Ըստ երեւոյթին, Հայտրիխ լրացուցիչ հրահանգներ հրապարակած է Յուլիս 17ին, որ կ'ըսէր, թէ անհրաժեշտ էր նման միջոցառումներ որդեգրել ո՛չ միայն ռուս ժողովուրդին, բայց նաեւ ուքրանացիներուն, պելառուսներուն, ազերիներուն եւ հայերուն նկատմամբ⁹⁹:

Յայտնի չէ, թէ քանի՞ խորհրդահայ ռազմագերիներ մահացած են ճամբարներու մէջ: Անոնց յուսահատական կացութենէն փրկելու միակ միջոցը դարձած է անոնց ընդգրկումը մինչեւ օրս պատմաքաղաքական շահարկումի աղբիւր Հայկական Լեզեոնի եւ գերմանական ուրիշ միաւորներու մէջ, որոնք սակայն նուազագոյն ներկայութիւն ունեցած են պատերազմական գործողութիւններու մէջ¹⁰⁰: Նոյնքան չարչրկուած է որոշ դաշնակցական գործիչներու գործակցութիւնը նացի վարչակարգին հետ, յատկապէս՝ Դեկտեմբեր 1942-Դեկտեմբեր 1943ին գործած Հայ Ազգային Խորհուրդի միջոցաւ, որուն գլխատուր աշխատանքը եղած է ռազմագերիներուն ֆիզիքական գոյութիւնը ապահովել եւ անոնց մէջ հայկական քարոզչութիւն կատարել, ներառեալ՝ Հայաստանի ազատագրութեան ուղղութեամբ, ինչպէս եւ հայերու ցեղային ծագման մասին անկախաբար քարոզչութիւն ընել¹⁰¹: Նոյնը պէտք է ըսել Դրոյի եւ իր խմբակի գործունէութեան մասին, որ ըստ երեւոյթին ուղղուած էր ռազմագերիներու եւ արեւելեան շրջանի հայ բնակչութեան ապահովումին, գործելով (ինչպէս ցոյց կու տան կարգ մը պատմաբաններ) գերմանական ռազմական հետախուզութեան (Abwehr) ծիրին, ո՛չ թէ բանակին կամ Կեսթափոյին մէջ¹⁰²: Նացի պատմութեան մասնագէտներ կը վկայեն, թէ ՏՏԻ ղեկավար Հայնրիխ Հիմլը ծրագրած էր Խրիմի բոլոր անցանակալի տարրերը (ռուսերէն մինչեւ հրեաները եւ հայերէն մինչեւ թաթարները) տեղահանել եւ փոխարինել գերմանացի գաղութարարներով¹⁰³: Միւս կողմէ, մինչ կ'ըսուի, թէ Դրո Խրիմի հայերը փրկած է թաթարներու սաղոսանքներէն, կ'անտեսուի այն իրողութիւնը, որ 1944ին, գերմանական զօրքերու նահանջէն ետք, Ստալին անմիջապէս ձեռնարկած է Խրիմի թաթարներուն, յոյներուն, պուկարացիներուն եւ 9620 հայերու տեղահանումին դէպի Կեդրոնական Ասիա¹⁰⁴:

Հասկնալու համար, թէ նացի վարչակարգին հետ գործակցութիւնը՝ մարդկային կեանքերու փրկութիւնը ապահովելու համար, պատեհապաշտ բնոյթ ունեցած է կամ ոչ, պէտք է խօսեցնել փաստաթուղթերը եւ ո՛չ թէ բեմադասացները: Չորս տասնամեակ ետք, սակայն, անգլիացի հանգուցեալ պատմաբան Քրիսթֆըր Ուոքըրի (1942-2017) կարծիքը իր կշիռը չէ կորսնցուցած.

Գերմանացիներու հետ կարգ մը հայերու գործակցութեան փաստը ինքնագոհ բարոյախօսութեան պատճառ պէտք չէ ըլլայ: Նացիներուն հակադրուիլը անձնասպանութիւն եղած կ'ըլլար:

Գրաւեալ շրջանները ապրող դաշնակցական շարքայիներ, ներառեալ՝ հանրապետութեան շրջանի կարգ մը նշանաւոր անուններ, նացիամէտ դիրքորոշում մը որդեգրեցին:

(...) Իհնչ էր գրաւեալ շրջաններուն մէջ գործակցութեան պատճառը: Կարելի է տեսնել իբրեւ զուտ վրէժի ցանկութիւն՝ Հայաստանը պոլշեիկներէն վերագրաւելու: Բայց չեմ կարծեր, որ զինակցութիւնը նման պարզունակ փառասիրութեամբ պատճառաբանուած էր ... Դրոյի նման դաշնակցականներ կը յիշէին – իսկ յիշողութիւնը իրենց քաղաքականութեան ճնշիչ բաղադրիչը եղած էր նախորդ երկու տասնամեակներուն – 1917-1918ի դէպքերը, երբ իրենց կուսակցական կարգուսարքի ուժն ու կազմակերպութիւնը միակ երաշխիքն էր Հայկի որդիներուն Հայկական Լեոնաշխարհէն վերջնական բնաջնջումին դէմ: Ռուսաստանի կրկին բաժնուելու սպառնալիքին առջեւ, տրամաբանական էր պատրաստուիլ Երեւան մտնել պոլշեիկմը փոխարինելու կոչուած ուժերուն հետ՝ հանրային անվտանգութիւնը ապահովելու համար, կանխելով թուրքերու ներխուժումը արեւմուտքէն:

Այսուհանդերձ, դժուար է շատ համակրանք ունենալ փրօ-Առանցք խումբին, քանի որ նացիները կը գերազանցէին Երիտասարդ Թուրքերը՝ տիեզերական չարիքի իմաստով: Բայց թերեւս այդ կարծիքը միայն կարելի է ունենալ երբ յետադարձ հայեացքի առանկութիւնը ունինք, իսկ գրաւեալ շրջանները ապրողներուն համար, անմիջական ու ճնշող մտահոգութիւնը այլ հայերու անվտանգութիւնը ապահովելն էր¹⁰⁵:

Ինչպէս ըսինք արդէն, *Armeniertum-Ariertum*ի հրատարակութիւնը բաարար չէր եղած հակահայ նկրտումները կասեցնելու: Ասոր փաստը պիտի բացայայտուէր պատերազմին օրերուն:

Արդէն 1941ին Քիլի Համալսարանի մարդաբանութեան դասախօս Հանց Վայներթ (1887-1967) իր *Stammesgeschichte der Menschheit* (Մարդկութեան ժառանգութեան պատմութիւն) գիրքին մէջ կը կրկնէր հայերու եւ հրեաներու ցեղային ազգականութեան դրոյթը¹⁰⁶: 1942ին Կրակովի (Լեհաստան) Գերմանական Արեւելեան Գործերու Հիմնարկի աշխատակցուհի մը՝ տողթ. Էֆրիտ Ֆլիթման, զեկոյց մը կը հրատարակէր 565 լեհ հրեաներու իր մարդաբանական ուսումնասիրութեան մասին: Զանոնք տիպար հրեաներ չնկատելով, Ֆլիթման կը պնդէր, որ յաճախ թաքուն մերձաւոր արեւելեան բարդորիչը տակաւին «օտար տեսակի տպաւորութիւն մը» մը կը թողոր, զխաւորաբար բնակչութեան «գործարարական ուժեղ զգացումին եւ անպարկեշտութեան» պատճառով, որ համեմատելի էր «հայերուն»¹⁰⁷: Միա կողմէ, Փետրուար 1942ին տողթ. Կերիարտ Թայիխ հակահայ պարսաագիր մը կը հրատարակէր, վերստին հերքելով հայ-գերմանական կապերը եւ հայերն ու հրեաները իրարու հետ կապելով¹⁰⁸:

Ազգաբանական ինչ-ինչ շինծու կապերու կողքին, ինչպէս տեսանք, երկու ճակատագրակից ժողովուրդները նկարագրային նոյնքան շինծու

վերագրումներու կ'ենթարկուիին, որոնց մաս կը կազմէր Ֆելիքս ֆոն Լու-
շանի դարասկիզբին արտայայտած «հայ մը եօթը հրեայ կը խաբէ» պա-
րագայական կարծիքին (ծանօթ ասացուածքին հերթական վերաշարադ-
րանք) ձեւագեղծումն ու կրկնութիւնը՝ տարբեր ձեւերով: Այդ կարծիքը, ինչ-
պէս գրած էր Շփիր 1934ին, նախապաշարմունքի աստիճանին հասած էր,
«կարծես թէ խօսքը վերաբերում է էթնոսին ընդողջ՝ արաբատը հիմնա-
սկզբունք ունեցող խաբերայ մի ժողովրդի, մինչդեռ այդ ընդթափողը կը
վերաբերէր միայն Մերձատը Արեւելքի հայերին, որոնք նաւահանգստային
քաղաքներում վաճառականներ են»¹⁰⁹:

Թէեւ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ մէջ հազիւ հազարեակ մը հայ կար, Արե-
ւելեան Եւրոպայի եւ Ռուսաստանի գրաւեալ տարածքներուն հայ մեծաթիւ
բնակչութեան ֆիզիքական գոյութիւնը վտանգի տակ էր, մանաւանդ երբ
1942-43ին կրկին հակահայ արշաւ մը ծայր տուաւ նացի կուսակցութեան
ցեղային քաղաքականութեան բաժանմունքին մէջ¹¹⁰: Հաւանաբար, թրքա-
կան դրդումն ու քարոզչութիւնը դեր մը ունէին: Արդարեւ, 18 Յուլիս 1941ին
գերմանա-թրքական բարեկամութեան դաշինքը կնքուած էր, իսկ Օգոս-
տոսին, Թուրքիոյ դեսպան Հիւրէլ Ճերետէ (1884-1962) գերման արտա-
քին գործոց նախարարութեան մնայուն քարտուղարին իր «անձնական
կարծիքը» կը յայտնէր՝ Սեւ եւ Կասպից ծովերուն միջեւ թուրանական պե-
տութեան մը կազմութեան մասին, թէեւ շաբաթներ ետք յետս կը կոչէր¹¹¹:
Օգոստոս 1941ին, Թուրքիոյ մօտ դեսպան Ֆրանց ֆոն Փալիէն (1879-
1969) կը տեղեկագորէր համաթրքական վերագաղթնած շարժումին մասին,
իսկ Սեպտեմբերին Պերլինի մէջ կը հանդիպէին Հիթլերը, ֆոն Փալիէնը եւ
անոր պարագլուխներէն մէկը՝ Նուրի փաշան (էնվէրի եղբայրը): Շարժումը
գոյատեւած է մինչեւ 1944, երբ թրքական կառավարութեան կողմէ գլխատ-
ուած է՝ Խորհրդային Միութեան հակայարձակումի օրերուն¹¹²:

Այս արշաւին կը ծայնակցէին «հայալնաս քարոզչութիւնները, որ պոռի
ունէին Բեռլինում կողմասեան ցեղերից մէկի կողմից»¹¹³: Ակնարկութիւնը,
ըստ երեւոյթին, վրացի ազգայնամոլ վտարանդիներու էր¹¹⁴: Արդարեւ, էս-
տոնացիներն ու վրացիները սլաւներէն ու հայերէն համեմատաբար անելի
բարձր դիրք կը գրաւէին ազգութիւններու հանդէպ նացիական վերաբե-
րումի աստիճանակարգին մէջ¹¹⁵: Վրացիները արիւացի հռչակուած էին
1934ին, սակայն Ռոզենպերկի մտերիմ բարեկամ եւ նացի կուսակցութեան
անդամ Ալեքսանդր Նիկոլորաձէի (1900-1981) փրկարար միջնորդութիւնը,
ըստ երեւոյթին, կանխած է վրացի ռազմագերիներուն բնաջնջման ճամ-
բարներ ղրկուիլը¹¹⁶: Վրացիները, որոնց «հիւսիսական կերպարանք»ը ա-
նոնց պարգեւած է գոթերու շառափղ ըլլալու շուքը, վերահաստատուած են
իբրեւ արիւացի եւ խոստում ստացած՝ Կովկասի ապագայ Ռայխի կոմի-
սարիատին մէջ, որուն վարչական կեդրոնը Թիֆլիսը պիտի ըլլար: Ռոզեն-
պերկի այս նախագիծին ետին կը թուի եղած ըլլալ Նիկոլորաձէն, որ Վրաս-
տանի համար Կովկասի մէջ կը պատկերացէր դեր մը յար եւ նման Գեբ-

մանկող դերին՝ երրուկայի մէջ¹¹⁷: Գերմանական բանակի բարձր հրամանատարութեան քարոզչութեան բաժանմունքը ռաւանասիրութիւն մը պատրաստած էր Յուլիս 1942ին, ըստ որուն վրացիները գնահատուած էին «ազադասէր, անհոգ, խիզախ ու հպարտ» մակդիրներով, որոնք գերմանական զինուորականութեան համար բարձրակշիռ էին¹¹⁸: Իդէպ, 1942ին, Նիկոլաձէ լոյս ընծայած էր գիրք մը կովկասեան ժողովուրդներու պատմութեան մասին, ուր առաջադրած է արիական ցեղերու կովկասեան ենթախումբի մը գոյութեան տեսակէտը եւ վրացիները նկատած նախահնդեւրոպացի, առանց նոյնիսկ յիշելու կամ քննարկելու հայերու արիացի ըլլալը¹¹⁹:

Անշուշտ, քարոզական արշալը կրնայ նաեւ ատրպէյճանցիներ եւ, երկրորդական կարգի վրայ, Թուրքիայէն ազգայնամոլ ղեկավարներ¹²⁰ ներգրաւած ըլլալ: Թէեւ լայնօրէն տարածայնուած է, որ այս իրադարձութիւններուն ետին թրքական ձեռքը կար¹²¹, ցարդ շօշափելի փաստերու հանդիպած չենք:

Բ. Աշխարհամարտին գերմանական բանակի հրամանատարութեան մէջ կը տիրէր հակահայ դիրքորոշում մը՝ «հայերը հրեաներէն անելի վատ են» ձեւին տակ, որ ունէր նաեւ երկու ժողովուրդներուն ազգականական կարծեցեալ կապին հիմքը եւ դուռը կը բանար խիստ վտանգաւոր հնարաւորութիւններու: Պէտք չէ մոռնալ նաեւ Մեծ եղեռնի օրերուն Թուրքիա եւ ապա նացի վարչակարգին ծառայող զինուորականներուն հնարաւոր ազդեցութիւնը այս կեցուածքին մէջ: Այդ դիրքորոշումին վճռական հակահարուած տուողը եղաւ, գոնէ հակահայ միջոցառումներ կանխելու իմաստով, Արեւելեան Գրաւեալ Տարածքներու նախարար Աֆրէտ Ռոզենպերկի աշխատակիցներէն մէկը՝ դիւանագէտ Օթթօ Պրէլիթկամը (1895-1992), որ Խորհրդային Միութեան մէջ հիւպատոսական պաշտօններ վարած էր եւ գիտակ էր ազգագրական հարցերու¹²²: Միւս կողմէ, կը թուի, թէ Ռոզենպերկ, որ զբաղած էր արեւելեան լեզուներու կազմակերպութեամբ, իր դիրքը փոխած էր հայերու հանդէպ: Մայիս 1942, ան Հիթլերին յայտնած է, թէ «Հայաստանը յաւագոյն սողնակն էր Թուրքիոյ եւ Արտպէյճանի միջեւ, ինչ որ կրնար կասեցնել համաթուրանական շարժում մը դէպի արեւելք: Առհասարակ, հայերը նստակեաց են՝ երկրագործական ժողովուրդ մը, արհեստի բաւարար ծիրքերով»¹²³: Ըստ նացի եռամսա դասակարգումին, գերմանացիներն ու ճափոնցիները մշակուած եւ արժանաւոր գիւղացիներ էին, ռուսերը՝ վաչկատուններ, իսկ անգլիացիները, ամերիկացիները ու հրեաները՝ «առեւտրամէլք մակարոյծներ»: Հայերը վաճառականներու սկզբնական կորիզին մաս կը կազմէին՝ յոյներու, հրեաներու եւ փինիկեցիներու հետ: Անելին՝ վաճառականներն ու վաչկատունները ջանքեր միացուցած էին՝ գիւղացիութիւնը կործանելու համար¹²⁴: Յունիս 1942ին, բարձր հրամանատարութեան վերոյիշեալ ռաւանասիրութիւնը հայերը նկատած էր «աշխատասէր, նախաձեռնող եւ խաղաղասէր», թէեւ զանոնք որակած

էր իբր «ազարակապաններ եւ առետրականներ», որոնք «յաճախ հակառակութեան մէջ են իրենց վրացական եւ թրքական միջավայրին հետ»¹²⁵:

Հայկական ցեղային ծագումին շուրջ գոյութիւն ունեցող տարակոյսներն ու նախապաշարումները սոսկ գիտնականներու եւ հրապարակագիրներու ակադեմական կամ լրագրական մարզանքներու գործը չէր: Շատ անելի վտանգաւոր էր այն իրողութիւնը, որ անոնք ղեկավարութեան բարձրագոյն մակարդակին վրայ առկայ էին: 5 Յուլիս 1942ին, Հիթլերի հետեւեալ հաստատումը՝ «Գալլի որջ» իր պատառաբանին մէջ տեղի ունեցած զոյցներէն (table talk) մէկուն, բարացուցական է.

Քանի որ միայն յստակ ցեղային գիտակցութիւնը կրնայ ապահովել մեր ցեղին պահպանումը, մեր ցեղային օրէնքները յստակօրէն դեմ եղած են որեւէ ցեղային վարակումի, ո՛չ միայն հրեաներէն: Գերման ժողովուրդը լուսաբանելով իր ցեղային օրէնքներուն մասին, պետք է միշտ շեշտել, որ ցեղային օրէնքները նաեւ նպատակ ունին կանխելու գերման արեան պղտորումը հայկական կամ որեւէ այլ ոչ-արիական արիւնէն (*armenisches oder sonstiges nichtarisches Blut*)¹²⁶:

Հիթլերի կարծիքը հայերուն մասին բացասական մնացած է մինչեւ վերջ: Դեկտեմբեր 1942ին, ան իր վերապահութիւնները յայտնած է վրացիներու եւ հայերու մասին, արիական գերակշռութեան գաղափարէն նահանջ մը արձանագրելով. «Այս վրացիներուն մասին չեմ գիտեր: Անոնք թրքական ժողովուրդներուն չեն պատկանիր... Միայն մահմետականները յարաւեղի կը նկարեն... Միւս բոլորը անվստահելի կը նկարեն: Առայժմ շարք վրանգաւոր կը նկարեն զուր կովկասեան մարդոց այս գունդերուն կազմութիւնը, բայց որեւէ վրանգ չեմ տեսներ զուր մահմետական միւստրներու հաստատումին մէջ: (...) Ռոզենպերկի եւ զինուորականութեան բոլոր յայտարարութիւններուն հակառակ, հայերուն ալ չեմ վստահիր»¹²⁷: Թերեւս այս անվստահութիւնը նոյնպէս ժառանգուած էր Քարլ Մէյի ընթերցումներէն. «Կ'ըստի, թէ հրեայ մը կը խաբէր քրիստոնէայ, եանքի մը կը խաբէր յիսուն հրեայ եւ հայ մը կը խաբէր մօտ հարիւր եանքի: Այս չափազանցութիւնը տրուած գրած եմ, բայց հիմնուած՝ ճշմարտութեան վրայ: Անոնք բաց աչքերով կը շրջին շրջանին մէջ, պիտի համաձայնիր: Հոն ուր որեւէ դաւ կամ դաւաճանութիւն կը ծրագրուի, խաղին մէջ հայու մը արծուային քիթը կայ: Եթէ նոյնիսկ անսկզբունք յոյժ կը մերժէ չարիք մը գործել, անկասկած կը գտնենք չարիքի պատրաստ հայ մը»¹²⁸: Հիթլեր, այս անգամ հետեւելով Ռոզենպերկի տեսութիւններուն՝ պարսիկներու արիական նկարագրի անկումին մասին¹²⁹, Ապրիլ 1943ի Քլեշայմի Խորհրդաժողովին յայտնած է, ըստ Նիւրնպերկի դատաւարութեան ներկայացուած բնագրի մը քաղաածքին, երբ կը փորձէր հունգարացիները համոզել, որ հրեաները տեղահանելին, թէ՛ «հրեաներէն իրենք զիրենք չազատող ազգերը կը մեռնին: Ամենէն նշանաւոր օրինակներէն մէկը երբեմնի այնքան հպարտ այդ ժողովուրդին՝ պարսիկներու անկումն է, որոնք ներկայիս ողբալի գոյութիւն մը կը քաշքշեն իրրեւ հայեր»¹³⁰: Այս նախադասութիւնը

կ'ականարկեր աստուածաշնչական եսթերի Գիրքին պատմության, թե ինչ-պէս հրեաներու ապստամբութիւնը պարսիկներուն դէմ աւարտած էր պարսից ղեկավարներուն սպանութեամբ եւ, իբրեւ թէ, հրեաները անոնց ցեղային հպարտութիւնը խլած էին խառն ամուսնութիւններով: Ու հաւանաբար կը կրկնէր քսան տարուան համոզումը, թէ հայերը «մաքրարին» ժողովուրդ մը չէին:

Ըստ վրիժառու Միսաք Թորլաքեանի (1889-1968) վկայութեան, որ պատերազմի ընթացքին Դոյլի գործակիցներէն մէկն էր, Աբեղեան էական դեր կատարած է հայերու արիականութիւնը կրկին փաստելու գործին մէջ, այսպէսով բազմաթիւ անձերու կէտնքը փրկելով¹³¹: Ուրիշ մասնակից մը՝ Կարօ Գէորգեան (1898-1974), այդ աշխատանքներուն մէջ որպէս Աբեղեանի գործակից յիշած է Վահան Փափագեանը (Կոմս, 1876-1973), Արմիկ Զամալեանը, Տիրայր Ֆրունճեանը եւ ուրիշներ, նշելով, թէ «այլ[եւ] մասնատրաբար գործօն աջակցութեամբ Հայոց մեծանուն բարեկամ Տոքթ. Ռորպախի եւ այլ Գերմանացիներու, ամէն ճիգ ի գործ դրուեցաւ եւ գիտական-պատմական փաստերով յաջողեցաւ հաստատել, թէ Հայերը կը պատկանին արիական ցեղին եւ հետեւաբար, պէտք է վստահելի տարր մը նկատուին Գերմանիոյ համար»¹³²: Հակահայ քարոզչութեան դէմ ղնելու նպատակով, Աբեղեան ըստ երեսփոխան վերահրատարակած է Հայկականութիւն-Արիականութիւն գիրքը 1942ին¹³³, թէւ ցարդ այս փաստը հաստատող որեւէ մատենագիտական տեղեկութեան չենք հանդիպած¹³⁴: Միսկողմէ, 1942ին Սոֆիայի մէջ հրատարակելով իր Հայաստան - Արիական Նախադիրք Առաջադր Ասիայում հայերէն աշխատութեան Ա. հատորը, տարօնական շարժման տեսարան Հայկ Ասատրեան (1900-1956) շտապ կերպով մեկնած է Պերլին՝ զայն գերմաներէնի թարգմանել տալու եւ անմիջապէս լոյս ընծայելու նպատակով: Թէւ այս թարգմանութեան հետքն ալ չենք կրցած գտնել գերմանախօս երկիրներու ազգային գրադարաններու ցուցակներուն մէջ, անոր մասին ունինք Ասատրեանի մօտիկ գործակիցներէն Օննիկ Փանիկեանի (1905-1975) նորատիպ վկայութիւնը.

(...) Պատերազմի շրջանին, երբ հայերը, կարգ մը խառնակիչ տարրեր, կ'ուզէին սեմական ծագումով ցեղախմբին շարքը դնել, գրեց հոյակապ գիրք մը, որը փաստերով կը հաստատէր, թէ արիական ծագում ունէին: Այդ գիրքը պատճառ դարձաւ, որ ամբողջ գերմանական ազդեցութեան տակ ինկած հայերը հանգիստ մտան իրենց տեղերը եւ հալածանքի չենթարկուին: Այդ գիրքը մեծ տպաւորութիւն ձգեց գերման մեծ վարիչներու վրայ¹³⁵:

1942ին նացի կուսակցութեան պաշտօնական հրատարակութիւն մը՝ Կովկաս վերնագրով, Հայաստանին նուիրուած բաժնին մէջ կը յիշէր հիսախական տարրերու ներկայութիւնը հայոց ցեղային կազմին մէջ, յղելով ֆոն Լէեքսի եւ Աբեղեանի 1934ի յօդուածներուն¹³⁶:

ՀԱՎԱՀԱՅ ԱՐԵԱՒԷ ՖՐԱՆԱՍՅԻ ՄԷՋ

Գերմանական կասկածները հայերու նկատմամբ պիտի թափանցեին նաեւ Ֆրանսա, ուր եւրոպական ամենամեծ համայնքը կ'ապրէր եւ ուր արդէն ցեղապաշտ ու հակասեմական զօրաւոր նկրտումներ կային: Գերման գրաւումէն ետք հրեաներու դէմ հալածանքներուն սկզբնաւորումը նաեւ խախտեց հայերուն «զուտ արիական» դիրքը: Կ'արժէ յիշատակել, որ Ալեքսանդր Խատիսեան (1875-1945) եւ Արշակ Զօպանեան (1872-1954) կը ղեկավարէին Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ազգային Պատուիրակութեան ստեղծած հայ գաղթականներու զոյգ գրասենեակները Փարիզի մէջ: Անոնք գերմանական գրաւումէն ետք լուծուեցան ու անոնց տեղը ստանձնեց պետական միաւոր մը՝ Վիշիի կառավարութեան արտաքին գործոց նախարարութեան կցուած, որուն հայկական բաժնին մէջ ընդգրկուած էին լուծարուած երկու գրասենեակներուն պաշտօնեաները: Այդ բաժինը ֆրանսահայ համայնքին ծագման վկայականներ կը յանձնէր, որոնց մէջ նշուած էր, որ ենթական «իր ծնողներուն նման՝ հայ ցեղէն է[ր]»:

1941ին մարդաբան Ռուբէն Խերումեանի (1900-1969) փոքրիկ հատորը հայերը կը դասէր հիւսիսականներու (մաշկի բաց գոյն) եւ միջերկրականեաներու (մաշկի գոգ գոյն) միջեւ գտնուող ալպեան-կովկասեան (տիւնարեան) ճիւղին մէջ, զանոնք նկատելով հիւսիսականներու եւ տիւնարեաններու ծովման արդիւնքը: Այս բոլորը, անշուշտ, արդէն դարասկիզբի ցեղաբանութեան հիմնական տեսակէտերուն մաս կը կազմէին: Գիրքը միաժամանակ կը հեղքէր ֆոն Լուշանի տեսութիւնը՝ ասիական հայաստիպ տեսակի գոյութեան մասին³⁷: Հարկ է նշել, որ նոյն տարուան Սեպտեմբերին, ֆրանսական Գերագոյն Ատենի պահանջով, գաղթականութեան մասնագէտներէն Ժորժ Մոքո (1899-1988) գրաւոր վկայութիւն կու տար, պնդելով, որ 1920ականներէն Ֆրանսա ապաստան գտած օտարականները «քաղաքական (համայնավարներ, ընկերվարականներ, արքայականներ ...) կամ էթնիկ (հայեր, հրեաներ) անցանկալիներ» էին առանց բացառութեան³⁸:

Միա կողմէ, Փարիզի Մարդաբանութեան Դպրոցի ազգագրական ամպիոնի վարիչը՝ Ժորժ Մոնթանտոն (1879-1944), որ 1930ականներու վերջերէն բացայայտօրէն ցեղապաշտ ու հակասեմական դիրքեր որդեգրած էր, օրաթերթային յօդուածի մը մէջ կը յայտնէր, թէ դիմած էր Գերմանիա՝ հայերու մասին լուսաբանութեան համար. «Նոր որոշումի համաձայն հայերը դասաւորելու է արիական ծագում ունեցող ցեղերի մէջ, սակայն, ոչ զանգուածօրէն, ինչպէս ընդունուած էր նախապէս, այլ ամէն մէկ անհատը առանձին առնելով»³⁹: Միա կողմէ, Մոքո իր նախորդ տարուան դատաստանական վկայութիւնը կ'ընդլայնէր, Մոնթանտոնի խմբագրած *L'Ethnie Française* հանդէսին մէջ հրատարակելով ուսումնասիրութիւն մը՝ օտար գաղթականութեան եւ ապաստանեալներու խնդրին մասին, ուր հրեաները, ռուսերը եւ հայերը ծովման ենթակայ չեղող կը նկատէր, ի մասնաւորի վերջիններուն մասին յայտնելով, թէ «աւելի շեշտուած էթնիկ

տարբերությունը», «դարերու հալածանքներու եւ ջարդերու կնիքը կրող յատուկ հոգեբանությունը», «հակառակորդ կամքը կոտորելու եւ շահելու ցանկությունը» ժառանգական գիծեր կը մատնէին¹⁴⁰։ Մոնթանտոնի նման, ուրիշ ֆրանսացի հեղինակ մը՝ Ռընէ Մարսիալ (1852-1955), նոյնպէս խնդրոյ առարկայ դարձուցած է հայերու «արիականությունը», ինչպէս կ'իմանանք Շաաբը Միսաբեանի կողմէ ընդյատակեայ հրատարակուած *Հայկաշէն* պարբերագիրքին յօդուածէ մը¹⁴¹։ Յունուար 1944ին, Հրէական Հարցերու Ընդհանուր Կոմիսարիատը կը յայտնէր նացի սպայի մը, թէ ձերբակալուած հայերը պէտք է Մոնթանտոնի «ցեղային քննութեան» ենթարկուէին՝ թլփատուած չըլլալը հաստատելու համար¹⁴²։

Արեւելեան գրաւուած մարզերու նախարարութեան ցեղային հարցերու փորձագէտ Դոկտ. Էրիարտ Վեթցէլին (1903-1975) վստահուած էր հայկական ցեղային դիմագծի գնահատման գործը։ Ան՝ թէեւ երկրորդ կարգի պաշտօնատար մը, այդուհանդերձ խօսք ունեցած է ցեղային մաքրագուման եւ քնաջնջման գործընթացին մէջ, Հոկտեմբեր 1941ին, հրեաներու ոչնչացման նպատակով կազմի սենեակներ կառուցելու եւ գործածելու հնարատրութիւնները արժեւորած է նամակի մը մէջ¹⁴³։ 27 Ապրիլ 1942ին ստորագրած է գաղտնի յուշագիր մը աշխարհագրագէտ Քոնրատ Մէյլերի զարգացուցած ընդհանուր ծրագրին՝ Generalplan Ostի մասին, առաջարկելով Լեհաստանէն ու Խորհրդային Միութեան երոպական տարածքներէն 41էն մինչեւ 51 միլիոն հոգիի տարահանումը Սիպերիա եւ անոնց վերաբնակեցումը գերմանացիներով¹⁴⁴։

Յուշագրին մէջ, Վեթցէլ յիշած էր հայերը՝ «Օտարականներու եւ գերման քաղաքացիներու խառնածին օտարականներու ապագայ վերաբերումի հարցին մասին» ենթախորագրին տակ։ Խօսելով տնտեսական գաղթականներու մասին, որոնք մասնակիօրէն բնակիչ կը դառնան, «օրինակ՝ էականօրէն հայերը», թելադրած է անոնց տեղահանումը. «Գերմանացիներու մաքրութիւնը պահելու ի խնդիր, օտարականները եւ օտարական խառնածինները (*artfremde Mischlingen*) ի մասնաւորի, եթէ այստեղ չեն մնար ժամանակատրապէս, ուրեմն պէտք է ջանալ գանոնք Ռայխէն տեղահանել երբ կարելի ըլլայ»։ Միա կողմէ, պատերազմէն ետք նախատեսուած աշխատուծի հսկայական պակասը խնդրական կը դարձնէր այդ «խառնածիններ»ուն բռնագաղթը եւ, հետեւաբար, ան թելադրած է օգտագործել «գերմանահայ եւ այլ գերման-կովկասեան խառնածիններ Կովկասի մէջ»¹⁴⁵։

Վեթցէլ, ըստ երեւոյթին, դիմած է Պերլինի հայերուն, որ հայ մասնագէտ մը գտնուի՝ հայոց ցեղային դասաւորումը վերստին հաստատելու համար։ Այս դիմումը կը ներկայացնէ յաւելեալ փաստ մը, թէ հայկական ու հայանապատ շրջանակներուն կատարած քարոզչութիւնն ու ճիգերը քաարար չէին եղած։ Պերլինահայերը դիմած են Ֆրանսա, ուր Խերումեան, որ մինչ այդ անձանօթ էր հայ շրջանակներուն, թէեւ իր գիրքը սպառած էր

գլխատրաբար անոնց մէջ, մեկնելու պատրաստակամութիւն յայտնած է¹⁴⁶։ Խերումեանի մահախօսականին մէջ գրուած է, թէ Փարիզի հայ գաղթականաց զոյգ գրասենեակները դրկած են զինք, քանի որ գրաման իշխանութիւնները կը ծրագրէին յայտարարել, թէ հայերը սեմական ծագում ունէին¹⁴⁷։ Օգոստոս 1942ին, ան երկու հանդիպում ունեցած է Վեթցէլի հետ, որ յայտարարած է, թէ իր հետազոտութիւնները ցոյց տուած էին, որ հայերը հիմնական մերձաւորարեւելեան ցեղ մըն էին, թէեւ վստահեցուցած է Խերումեանին, թէ «Արեւմտեան Ասիոյ ժողովուրդներու եւ իրէութեան ցեղային հաւասարեցման հարց չկայ» եւ թէ «ծրագրուած չէ հայերը թիբախատրել ցեղային քաղաքական տեսանկիւնէ մը»¹⁴⁸։

Ան իր խօսակիցին ներկայացուցած է 12 կէտերէ բաղկացած արծանագրութիւն մը, զոր Խերումեան ստորագրած է՝ ռուսերէն թարգմանութեամբ կարդալէ ետք¹⁴⁹։ Գլխատր կէտերը հետեւեալներն էին. ա) հայերն ու Մերձաւոր Արեւելքի այլ ժողովուրդներ հրեաներու հետ պիտի չհաւասարուէին, բ) եւրոպացեղ նկատուելով հանդերձ, հայերը գերմաններուն «համատեանակ» չէին նկատուեր, ուստի ցեղերու խառնուրդը ցանկալի չէր, գ) հայերը պէտք է դադրէին գերարժեւորել իրենց կրած հիւսիսական ուրոշ ազդեցութիւնը, թէեւ իրաւունք պիտի ունենային իրական «հիւսիսական ծուէններ» ցուցահանելու։ Վեթցէլ նման բովանդակութեամբ խօսակցութիւններ ունեցած է այլ արեւելեան ժողովուրդներու, Նոյնիսկ՝ վրացիներու հետ, հակառակ կառավարութեան վերի խաւերուն մէջ վրացիներուն ունեցած բաւականաչափ ազդեցութեան¹⁵⁰։

Այնուհետեւ նացի ղեկավարութիւնը մամուլով յայտարարեց, թէ հայերը համաձայն էին գերմանական ցեղաբանութեան վերջին տեսակէտին հետ, ընդունելով, որ զտարին արիացիներ չէին՝ Մերձաւոր Արեւելքի այլ ժողովուրդներու նման (յոյներ, վրացիներ եւ պալքանեան ազգեր), եւ քննութեան ենթակայ էին զտարին արիացիներու հետ ամուսնանալէ առաջ¹⁵¹։ Ասիկա հայերու եւ նացի ցեղային տեսութիւններուն ընդդիմացող գերմանացիներու հակազդեցութիւնը յառաջացուցած է, որոնց շարքին՝ Ռոուպախի։

Երբ կարդացել է վերոյիշեալ համաձայնութեան մասին, կասկածներ է յայտնել եւ ցեղային հարցերով զբաղուող պետերից փաստ է պահանջել, որ հայերը իրապէս համակարծիք են նացիների առաջադրած տեսութեան հետ։ Զարմանքով համոզուել է որ, հայերը ստորագրել են այդպիսի մի համաձայնագիր, ոչ մէկի կարծիքը չօջափելով, Նոյնիսկ անտեղեակ ձգելով Բեռլինի հայ գաղութի վարչութիւնը։ Այս եղբութիւնը հաստատելուց յետոյ Փոլ Ռոպախս նամակով տեղեակ է պահում Ալ. Խատիսեանին եւ խնդրում է յայտարարել որ, եթէ Փարիզը նման թելադրութիւն չի արել իր ուղարկած մարդուն (որը թոյլ է տուել իրեն գործելու կամայաբար), ինքը ժխտում է նրա իրաաստութիւնը։ Ալ. Խատիսեանը պատասխանում է, թէ Փարիզից Բեռլին գնացած անձը ոչ մէկ լիազօրութիւն չունէր այդպիսի որոշումի տակ ստորագրել հայերի անունից, մանաւանդ որ Բեռլինի հայ ղեկավարներն անգամ տեղեկութիւն չունէին այդ մասին¹⁵²։

Պէտք է ենթադրել, ուրեմն, որ համաձայնագիրը պաշտօնապէս անվաւեր նկատուած է, թէւ այս մասին որեւէ լուսաբանական տեղեկութիւն չունինք:

1943ին լոյս տեսած երկրորդ հատորով, Խերումեան մարդաբանական համապարփակ ուսումնասիրութեամբ անելի զարգացուցած է իր տեսակետերը, ի մասնատրի փաստարկելով, որ հայատիպ ցեղը տինարեանին մաս կը կազմէր որպէս շրջանային տեսակ՝ առանց որեւէ սահմանագիծի: Ըստ անոր, կարճագլուխները (հայատիպերը) անլի հին էին Եւրոպայի մէջ քան արեւելեան հին ժողովուրդները եւ Եւրոպայէն գաղթելը դէպի Առաջատր Ասիա¹⁵³: Այսպէս, կը հերքէր հայերու համար վտանգատր տեսութիւններ, միշտ մնալով օրուան գիտութեան շրջանակին մէջ:

Այսուհանդերձ, հրէական սեփականութիւններու «արիականացման» (իմա՝ բռնագրաման) ծիրին մէջ, 1943ին Վիշիի վարչակարգը հայկական որոշ կայումներ սկսած էր սեփականագրել: Սակայն, այդ տարուան սկիզբը Հրէական Հարցերու Ընդհանուր Կոմիսարիատը իր շրջանային տնօրէններուն կը յանձնարարէր հայերը հանգիստ ձգել, որովհետեւ *«հայ հրեաներ գոյութիւն չունին»*: Սակայն, Թուրքի տնօրէնին պատասխանը հարցականի տակ կը դնէր այս հաստատումը՝ շշմեցուցիչ նախանձախնդրութեամբ. - *«Պիտի ուզէի հաւաքալ ալոր, բայց արդեօք ազգութիւն եւ կրօնք չե՞նք շփոթեր: Դժուարաւ կրնամ հաւաքալ, որ հրեայի մը հետ ամուսնացած հրեայ կին մը Հայաստանի մէջ հրեայի ծնունդ պիտի չտար: Որքան գիտեմ, ասիկա գործնապէս անկարելի պարագայ մը չէ: Եթէ՝ «հողի իրաւունքը» այս մաքրագործող որակը ունենար ինքն իր մէջ եւ ինքնիրեն, մարդիկ պիտի գիտնային այդ մասին, կը կարծեմ»*: Իր կարգին, կեղծոնական գրասենեակը կը պատասխանէր, որ հայրենագուրկ հայերու ոչ-հրեութեան վերջնական վճիռը կրնար տալ փորձագէտ ոմն տոքթ. Պերպլեբեան: Միջոցին, հայերը վկայագիր մը պէտք է ստանային Հայրենագուրկ Անձերու Գրասենեակէն¹⁵⁴:

Պատերազմի աւարտին, վերջ կը գտնէր նացի-ֆաշական ցեղապաշտ քաղաքականութեան մղծաւանջը, իսկ ցեղային մարդաբանութեան արդէն խարխլած հիմքերով շէնքը կը մնար նացի Գերմանիոյ աներակներուն տակ: Աբեղեանի եւ իր գործակիցներուն ջանքերով իրագործուած *Armeniertum-Ariertum* գիրքը նացի դաւանանքի յայտարարութիւն մը չէր՝ հայերու արիական պատկանելիութիւնը ապացուցելու քօղին տակ, սակայն 1948ին արգիլուած գրականութեան շարքին անցած է՝ իբրեւ թիւ 184ը Գերմանիոյ խորհրդային գրաման տարածքին մէջ հրատարակուած ցուցակի մը երկրորդ յանելուածին: Յուցակը կիրարկուած էր նաեւ դաշնակիցներու գրաման գօտիին մէջ¹⁵⁵:

ԱտոյՖ Հիլթրի իւր հետետրոյններուն անկումով, «արիական առասպել»ը եւ անոր «գիտական» բովանդակութիւնը ամենուրեք կորսնցուցին իրենց վարկը ակադեմական ու մտատրական աշխարհին, հետեաբար՝

քաղաքական աշխարհին մէջ, եւ այսօր միայն կը յարատեւեն լուսանցբային, առհասարակ ծայրայեղական հայեացքներ արծարծող փոքրամասնութիւններու ծոցին մէջ:

ՀԱՅԿԱՎԱՆՈՒԹԻՒՆ-ԱՐԻԱՎԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՀԱՅԵՐԷՆ

1998ին Գրական Թերթին մէջ մաս առ մաս հրատարակուել է երբ, *Armeniertum-Ariertum*ի հայերէն թարգմանութիւնը լոյս տեսած է առանձին գիրքով 2001ին, այն պատճառաբանութեամբ, որ «այս գրքում մենք ենք, մեր էութիւնն ու կերպարանքը՝ արտացոլուած գերմանական լեզուի – գերմանական հայելու մէջ»¹⁵⁶: Դժուար է հասկնալ, թէ 85ամեայ այս գիրքը, իր պատմական արժէքէն զատ, ինչպէ՞ս կը ցոլացնէ «մեր էութիւնն ու կերպարանքը»: Բացառելով մերօրեայ հետազօտողին համար որոշ գիտական հետաքրքրութիւն ներկայացնող երկու-երեք յօդուածներ, նոյնքան դժուար է համաձայնիլ գիրքի «ազգաբանական, հայագիտական անգնահատելի արժէք»ին հետ եւ այն գաղափարին, որ անոր հայերէն հրատարակութիւնը «կը նպաստի հայագիտութիւնը յառաջիկայում մարդաբանութեան (անտրոպոլոգիայ), էթնոհոգեբանութեան, իմացաբանութեան մշակութաբանութեան հիմքի վրայ խորացնելուն եւ զարգացնելուն», ինչ որ «կ'օգնի հայագիտութեան առանել ամբողջական եւ գիտական մեթոդաբանութեան ձեւաւորմանը»¹⁵⁷: Ինչպէս հանգուցեալ րանաստեղծ Յովհաննէս Գրիգորեան իրաացիօրէն նշած էր իր գրախօսականին մէջ, «գիրքը հնարատրութիւն ունի դառնալով հայ ժողովրդի այն հատուածի սեղանի զարդը, ում համար հարազատ ժողովրդի առանձնաշնորհութեան եւ երեւելիութեան ապացուցումը կեանքի գերագոյն նպատակներէից մէկն է, եթէ ոչ՝ ամենակարեւորը»: Ան նաեւ ազդարարած էր համագիրէ դուրս ընթերցման վտանգներուն մասին. «Վերադառնալով սնապարծութեանը հաւաստենք, որ եթէ դա իշխող թեմա է քէֆի սեղանի շուրջ խմբուած քաղքենիների համար, դեռ ոչինչ, սակայն կարող է վրանգատը բնոյթ ստանալ վառ երեւակայութեան շնորհիւ ծայրայեղութեան մեջ ընկնելու հակուած սրբեղծագործ մտաւորականութեան շրջանում, եւ չափազանց վրանգատը՝ եթէ այն տանող ուժ է դառնում կոսակցական գործիչների եւ քաղաքական ուժերի ծրագրերն ու նպատակներն իրականացնելիս, ինչը տեղի ունեցաւ 20-րդ դարի 30-ական թթ. նացիստական Գերմանիայում»¹⁵⁸:

Այս հրատարակութիւնը, ընդհակառակը, գլխատարաբար նպաստած է վերջին երկու տասնամեակներուն հայ իրականութեան մէջ շրջող «արիական» ուրուականի մը ուռճացումին:

Արդարեւ, Հայաստան, մերթ Եւրոպայի կատարուող հրատարակութիւններ, մամուլի յօդուածներ, համացանցի կայքէջեր հաստատական շեշտով կը խօսին հայերու «արիական ցեղ»ի պատկանելութեան եւ յարակից հարցերու մասին: Գիտական հիմքէ զուրկ նմանօրինակ հաստատումները,

կարելի է ըսել, կամայ թե ակամայ ցեղապաշտության կը բուրեն: Գիտությանը ապացուցած է, որ արիական ցեղ գոյություն չունի եւ չէ ունեցած, եւ շօշափելի փաստ չկայ, որ 4-5000 տարի առաջ, հնդեւրոպական մայր լեզուի բաժանումին ենթադրեալ ժամանակէն առաջ, անոր խօսողները տունալ կերպարանք մը ունէին, օրինակ՝ կապոյտ աչքեր եւ խարտեաշ մազեր: 1933ին, երբ Հիթլեր կը խօսեր «ցեղ»ը մաքրագործելու մասին, միայն քանի մը միլիոն «արիական» գերմանացիներ կ'ապտաչեայ եւ խարտեաշ էին, որոնց շարքին չէին պատկաներ, յարակարծօրէն, Աստորիա ծնած Հիթլերը եւ իր անմիջական գործակիցները:

Ինչպէս գրած է ամերիկացի իրաւագէտ Եան Հէյնի Լուիէս, «գիտութիւնը այսօր փաստօրէն լքած է ցեղերու գոյութեան գաղափարը բնութեան մէջ: Ցեղային ինքնութիւններ հաստատելու փորձնական ճիգը կոչուած էր ծախողելու, եւ որպէս կենսաբանական հասկացութիւն, ցեղը ներկայիս ոչ այլ բան է, քան մտած՝ գիտութեան մէջ, նոյնիսկ մարդաբաններուն միջեւ, որոնց գիտակարգը մեծ մասով ծնունդ առաւ մարդկութեան ցեղային տարբերութիւնները ճշգրտելու ջանքէն: Ցեղի կենսաբանական գաղափարներուն մահազոյները հիմա պարբերաբար լոյս կը տեսնեն ընթացիկ հանդեսներու ամենէն ընթացիկներուն մէջ (...)»¹⁵⁹: Վերջին հաշուով, երկու դար առաջ Պլումենպայն «կովկասեան ցեղ»ի գաղափարը մակաբերած էր ընդամենը մէկ գանկի ուսումնասիրութենէ: «Ցեղ»ը զուտ ընկերային-հասարակական կերտուածք մըն է(ր) եւ ո՛չ թէ նախաստեղծ գոյութիւն մը, նոյնիսկ եթէ նման գաղափար կարգ մը շրջանակներու խորոթ կամ տարօրինակ թուի, իսկ ուրիշներ շարունակեն զայն յարատեւօրէն շահագործելու վաղեմի սովորութիւնը: Տարբեր գոյներու դասատուումը եւ, մանաւանդ, բարոյական ու մտաւոր կարողութեան դատումը մաշկի գոյնի հետեւողութեամբ՝ զուտ տեսական գաղափարներ են, որոնք առնչութիւն չունին գիտութեան հետ: Մաշկի գոյները հնարուած են մեկնելով կենսաբանական իրրեւ թէ անփոփոխ ընդհանրութիւններէ, որոնք, ըստ մարդոց հաւատալիքին, բարոյական յատկանիշեր ալ կը բնորոշեն:

1930ականներու ժամանակավրէյ գաղափարներու փոխարէն, թերեւս կ'արժէ ծանօթանալ «ցեղ»ի գաղափարին մէկ հիմնակէտին բացատրութեան, այսինքն, ինչո՞ւ մաշկի տարբեր գոյն ունեցող մարդկային խմբաւորումներ կան: Պատասխանը տուած է ամերիկացի հնէամարդաբան Նինա Եապլոնսկի քսան տարի առաջ: Ըստ իր տեսութեան, մաշկի գոյնը փոխուած է ո՛չ միայն արեւի ճառագայթաբաժակումի ազդեցութենէն պատասպանելու, այլեւ արեւի ներկայութենէն մաշկի տակ յառաջացող կենսանիւթ (vitamin) D3ի քանակը կանոնաւորելու համար: Այս կենսանիւթը կենսական է մարմնի կանոնաւոր աճը, կրածիւնի (calcium) իւրացումը եւ կմախքի զարգացումը ապահովելու համար: Հասարակացին անելի մօտ ապրող մարդկային խմբաւորումները մաշկի անելի մուգ գոյն պահած են, որ հետզհետէ անելի ճերմկած է՝ բեւեռներուն անելի մօտ ապրողներուն պարագա-

յին: Իսկ այդ կենսանիւթով հարուստ սնունդ ունեցող եւ արեւ չտեսնող էսկիմոսներուն մաշկը մնացած է մուգ, իսկ արեւ չտեսնող սկանդինաւեաններուն մաշկը դարձած է անլի բաց¹⁶⁰: Թերեւս նաեւ կ'արժէ յիշել իտալացի ծինագէտ Լուիճի Լուջա Քաւալլի-Սֆորցայի (1922-2018) դրոյթը, թէ երկու մարդկային խումբերու կենսաբանական տարբերութիւնը կը հաստատուի եթէ այս այլազանութիւնը վիճակագրական առումով նշանակալից է: Այլազանութիւնը չափելու գործօնը ծիներն են:

Արդ, ըստ այս հոչակաւոր մասնագէտին.–

Փաստօրէն կարելի է ընդհանրացնել ըսելով, թէ շատ փոքրիկ տարբերութիւններ կան, նոյնիսկ երկու դրացի գիտերու միջեւ, բայց անշան են, եւ թէ մինչ աշխարհագրական հեռաւորութիւնը կ'անելայ, նոյնպէս ծինական հեռաւորութիւնը կը բարձրանայ, բայց կը շարունակէ անշան մնալ՝ նոյն քնակչութեան անձերու հեռաւորութեան բաղդատմամբ: Եթէ ըստ բախտի Եւրոպայի մէջ ընտրուած երկու անձերու հեռաւորութիւնը գտնենք, ապա գործողութիւնը կրկնենք շատ զոյգերու հետ եւ միջինը հանենք, եւ ապա բաղդատենք եւրոպացիի մը եւ ասիականցիի մը միջին տարբերութեան հետ, երկրորդ պարագային շատ չափաւոր յանելում մը կը նկատուի: Կ'արժէ՞ որ նացիները այնքան իրաւանցում ստեղծեն ասոր համար¹⁶¹:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Benjamin Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton, N.J., and London, Princeton University Press, 2002, էջ 109-148:

² George M. Fredrickson, *Racism: A Short History*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 2002, էջ 53.

³ Տե՛ս, օրինակ՝ Baron [August] von Haxthausen, *Transcaucasia: Sketches of the Nations and Races Between the Black Sea and the Caspian*, London, Chapman and Hall, 1854, էջ VI, 121, 137, 354:

⁴ Հ. Գաբրիէլ Անտիքեան, Հ. Խաչատուր Սիւրմէլեան, Հ. Մկրտիչ Ազեքեան, *Նոր Բաղդիրը Հայկազնան Լեզուի, Հտր. Բ., Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1837, էջ 912. նաեւ՝ Հրաչեայ Աճառեան, Հայերէն Արմաւրական Բառարան, Հտր. 4, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ, 1979, էջ 453:*

⁵ Voltaire, *Philosophical Letters (Letters Concerning the English Nation)*, translated by Edward Dilworth, Mineola, N.Y., Dover Publications, 2003, էջ 42:

⁶ Sara Eigen Figal, *Heredity, Race, and the Birth of the Modern*, New York, Routledge, 2008, էջ 85:

⁷ Sir Charles Linné, *A General System of Nature*, translated by William Turton, London, Lackington, Allen and Co., 1800, էջ 9:

⁸ Count de Buffon, *Natural History, General and Particular*, vol. III, London, W. Strahan and T. Cadell, 1785, էջ 117-18:

⁹ Bruce Baum, *The Rise and Fall of the Caucasian Race: A Political History of Racial Identity*, New York, New York University Press, 2006, էջ 85-87. նաեւ՝ Fredrickson, էջ 59 (հոս Մայնըրզի գիրքը սխալմամբ 1798 թուագրուած է):

- ¹⁰ *The Anthropological Treatises of Johann Friedrich Blumenbach*, translated by Thomas Bendyshe, London, Anthropological Society, 1865, էջ 264-269: Այս հինգ ցեղերուն համառօտ նկարագրութեան համար, տե՛ս՝ Նոր Կենդանաբանութիւն եւ Մարդաբանութիւն Պարմական եւ Նկարագրական, աշխատասիրեաց Հ. Սիմկոն Երեմեան, Վենետիկ – Ս. Ղազար, 1896, էջ 430-431:
- ¹¹ *The Anthropological Treatises*, էջ 265:
- ¹² *The Aesthetic and Miscellaneous Works of Friedrich von Schlegel*, translated by E. J. Millington, London, Henry G. Bohn, 1849, էջ 461:
- ¹³ Tuska Benes, "From Indo-Germans to Aryans: Philology and the Racialization of Salvationist National Rhetoric, 1806-30," տե՛ս՝ Sara Eigen and Mark Larrimore (eds.), *The German Invention of Race*, Albany, State University of New York Press, 2006, էջ 175-176:
- ¹⁴ Arthur de Gobineau, *The Inequality of Human Races*, New York, G. P. Putnam's Sons, 1915, էջ 211-212:
- ¹⁵ Felix von Luschan, "Jews and Hittites," *Science*, January 12, 1894, էջ 21: Տե՛ս նաեւ՝ A. H. Keane, *Man: Past and Present*, Cambridge, Cambridge University Press, 1900, էջ 500-501, անդ, *The World's Peoples: A Popular Account of Their Bodily and Mental Characters, Beliefs, Traditions, Political and Social Institutions*, New York, G. P. Putnam's Sons, 1908, էջ 394. Նաեւ՝ Giuseppe Sergi, *The Mediterranean Race: A Study of the Origin of European Peoples*, London, Walter Scott, New York, Charles Scribner's Sons, 1909, էջ 148-152: Հմմտ.՝ Լ. Ա. Բարսեղեան, *Հայ ժողովրդի Ծագման եւ Կազմաւորման Հարցերը Պարմագիտութեան Մէջ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ – Գիտական Տեղեկատուութեան Կենտրոն, 1996, էջ 35-36:
- ¹⁶ Ida, Countess Hahn-Hahn, *Letters from the Orient: Or, Travels in Turkey, Holy Land, and Egypt*, translated by Samuel Phillips, second edition, London, John C. Moore, 1845, էջ 38:
- ¹⁷ Hermann Vambéry, *Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien*, Pest, Gustav Heckenast, 1867, էջ 12-13:
- ¹⁸ Friedrich Meyer von Waldeck, *Russland: Einrichtungen Sitten und Gebräuchen*, Vol. I, Prague-Leipzig, Mainz – Schott, 1884, էջ 193: Այս ասացումքին աղբիւրին ու կերպարանափոխութեան մասին, տե՛ս՝ Ingrid Leyer Semaan, "A Turkish Proverb and Its Tradition", *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հոր. ԻԸ.*, 2008, էջ 391-405: Հնարաւոր է, որ ասացումքը լիսած ըլլալ շարան մը նախատական խօսքերէ, որոնք ցոյցացուած են թուրքերու հարկիրամեակներու նախապաշարումի ու խտրականութեան կաղապարը՝ ոչ-խլամական փոքրամասնութիւններու հանդէպ (Stephan H. Astourian, "Modern Turkish Identity and the Armenian Genocide: From Prejudice to Racist Nationalism", տե՛ս՝ Richard G. Hovannisian (ed.), *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, Detroit, Wayne State University Press, 1999, էջ 18-21): Հետաքրքրական է, որ 1891ին պեմիճցաի իրաւաբան Կիւսթաւ Ռոլէն-ժեքեմին տրամաբանօրէն եզրակացուցած է, որ արեւմուտքի ճանապարհորդներու տարածած տեսակետերը կը կազմէին «կարծիք մը, որ կրնայ յղացուած ըլլալ (...) պազարին կամ թրքական վարչութեան մէջ կարծ մը տարրերու հետ հանդիպումէն» (G. Rolin-Jaequemyns, *Armenia, the Armenians, and the Treaties*, London, John Heywood, 1891, էջ 3):

- ¹⁹ George K. Anderson, *The Legend of the Wandering Jew*, Providence, Brown University Press, 1965, էջ 18-21:
- ²⁰ Leo Hamalian, *As Others See Us: The Armenian Image in Literature*, New York, Ararat Press, 1980, էջ 91. նաև՝ Syndy M. Conger, *Matthew G. Lewis, Charles Robert Maturin, and the Germans*, New York, Arno Press, 1980, էջ 60-61:
- ²¹ Անգլերեն թարգմանությունը՝ Friedrich Muller, "On the Migrations of Races," *The Popular Science Monthly*, January 1880, էջ 330:
- ²² Friedrich Ratzel, *The History of Mankind*, Vol. III, translated by A. J. Butler, London and New York, Macmillan, 1898, էջ 536:
- ²³ Անդ, էջ 546:
- ²⁴ Անդ, էջ 552:
- ²⁵ Մեջբերումը տե՛ս՝ Geoffrey G. Field, *Evangelist of Race: The Germanic Vision of Houston Stewart Chamberlain*, New York, Columbia University Press, 1981, էջ 353:
- ²⁶ Համալրելն նացի նորաստեղծ կուսակցության անդամ դարձած է եւ 1921-27՝ սերտ յարաբերության մեջ եղած է Հիթլերի հետ, որոն ջատագովել եղած է: Հիթլեր ներկայ եղած է անոր յուղարկատրության (Field, էջ 428-49):
- ²⁷ Houston Stewart Chamberlain, *The Foundations of the Nineteenth Century*, Vol. 1, London and New York, John Lane Company, 1911, էջ 6-7:
- ²⁸ Անդ, էջ 371-72:
- ²⁹ Անդ, էջ 471:
- ³⁰ Hilmar Kaiser, *Imperialism, Racism, and Development Theories: The Construction of a Dominant Paradigm on Ottoman Armenians*, Ann Arbor, Gomidas Institute, 1997, էջ 10-11. նաև՝ Astourian, էջ 30. նաև՝ Malte Fuhrmann, *Der Traum vom deutschen Orient: Zwei Deutsche Kolonien im Osmanische Reich 1851-1918*, Frankfurt, Campus Verlag, 2006, էջ 184:
- ³¹ Margaret Lavinia Anderson, "Down in Turkey, Far Away": Human Rights, the Armenian Massacres, and Orientalism in Wilhelmine Germany," *The Journal of Modern History*, 79:2007, էջ 99-100:
- ³² Kaiser, էջ 16-17:
- ³³ Անդ, էջ 19:
- ³⁴ Անդ, էջ 17-18:
- ³⁵ Franz-Carl Endres, *Die Türkei: Bilder und Skizzen von Land und Volk*, Munich, C. H. Beck, 1918, էջ 23:
- ³⁶ Անդ, էջ 29:
- ³⁷ Vahakn N. Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity*, Watertown, Ma., Blue Crane Press, 1996, էջ 121:
- ³⁸ Մեջբերումը տե՛ս՝ Christoph Dinkel, "German Officers and the Armenian Genocide," *Armenian Review*, Spring 1991, էջ 82:
- ³⁹ *Science in America: A Documentary History 1900-1939*, Nathan Reingold and Ida H. Reingold (eds.), Chicago and London, Chicago University Press, 1981, էջ 264: Խօսքը գերմանացի ընկերվարական տնտեսագետ եւ հակասեմական գրող Քարլ Եոկլեն Տիլդինսկի (1833-1921) մասին էր, այսօր ծանօթ՝ Ֆրիդրիխ Էնկելսի "Anti-Dühring" բանավիճալին աշխատության խորագրին շնորհիվ:

- ⁴⁰ Նացիական գաղափարական ակունքներուն եւ տեսութիւններուն ամփոփ ներկայացումի մը համար, տե՛ս՝ Տիգրան Մաթոսեան, «Պանթուրփիզմի եւ Նացիոնալ-Սոցիալիզմի Գաղափարական Ընդհանրութիւնները», *Հայոց Տեղասպանութեան Պարմութեան եւ Պարմագրութեան Հարցեր*, 2003:7, էջ 49-56:
- ⁴¹ Hitler: *Sämtliche Aufzeichnungen 1905-1924*, Eberhard Jäckel und Axel Kuhn (eds.), Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1980, էջ 775:
- ⁴² Mufti-Zade K. Zia Bey, *Speaking of the Turks*, New York, Duffield and Company, 1922, էջ 146-147:
- ⁴³ Karl May, *Im Reiche des Silbernen Löwen*, Vol. 2, Freiburg, Friedrich Ernst Fehsenfeld, 1898, էջ 476:
- ⁴⁴ Hans F. K. Günther, *The Racial Elements of European History*, London, Methuen and Co., 1927, էջ 133:
- ⁴⁵ Alfred Rosenberg, *The Myth of the Twentieth Century: An Evaluation of the Spiritual-Intellectual Confrontations of Our Age*, translated by Vivian Bird, Newport Beach (Ca.), The Noontide Press, 1993, էջ 132:
- ⁴⁶ «Մեր Աշխատակիցներու Նամակները», *Հայրենիք* ամսագիր, Մարտ 1964, էջ 16-17: Տպուած է 1938, որ րացայայտ վրիպակ մըն է՝ ըստ նամակի քովանդակութեան:
- ⁴⁷ Paul Rohrbach, *German World Policies (Der Deutsche Gedanke in Der Welt)*, New York, The Macmillan Company, 1915, էջ 4-6. Նաեւ՝ անդ, *Germany's Isolation: An Exposition of the Economic Causes of the War*, Chicago, A.C. McClurg & Co, 1915, էջ 15, 84: Հայերու մասին Ռորպախի համակրական տեսակէտներուն համար, տե՛ս՝ Bertha S. Papazian, *The Tragedy of Armenia: A Brief Study and Interpretation*, Boston-Chicago, The Pilgrim Press, 1918, էջ 97-98: Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին, ֆրանսական մամուլին մէջ երեւցած յօդուածներ Ռորպախը առանձնացուցած են որպէս հայոց տեղահանութեան ու Միջագետք՝ Պաղտատ-Պերլին երկաթուղիի մերձակայքը վերահաստատման գաղափարախօսը (A. P. Hacobian, *Armenia and the War: An Armenian's Point of View With an Appeal to Britain and the Coming Peace Conference*, London, New York, and Toronto, Hodder and Stoughton, 1917, էջ 90): Թէ՛ւ ճիշտ է, որ Ռորպախ ղէմ էր Արեւմտեան Հայաստանի ռուսական գրասան՝ աշխարհաքաղաքական պատճառներով (Rohrbach, *Germany's Isolation*, էջ 84-85), ան հետտողակաւորէն քննադատած է Գերմանիոյ անշարժութիւնը՝ հայերու ոչնչացման առնչութեամբ եւ «1916ին Նոյնիսկ խօսած է կոնակ դարձնելու մասին այն “հայրենիք”ին, որ իր թրքական դաշնակիցին նման ոճիւնները հանդուրժած էր» (Ulrich Trampener, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, Princeton University Press, 1968, էջ 242):
- ⁴⁸ Paul Rohrbach, *Um des Teufels Handschrift: Zwei Menschenalter Erlebter Weltgeschichte*, Hamburg, Hans Dulk, 1953, էջ 470:
- ⁴⁹ Robert Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago, University of Chicago Press, 1992, էջ 204. Նաեւ՝ Richard Albrecht, *Armenien Ohne Armenier: “Nous Voulons une Armenie sans Armeniens”*, Norderstedt, Grin Verlag, 2008, էջ 20:
- ⁵⁰ Eric Ehrenreich, *The Nazi Ancestral Proof: Genealogy, Racial Science, and the Final Solution*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 2007, էջ 9. Նաեւ՝

- Sheldon Pollock, "Deep Orientalism? Notes on Sanskrit and Power beyond the Raj," in Carol A. Breckenridge and Peter van der Veer (eds.), *Orientalism and the Postcolonial Predicament: Perspectives on South Asia*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1993, էջ 120:
- ⁵² Enno Meyer und Ara J. Berkian, *Zwischen Rhein und Arax: 900 Jahre Deutsch-Armenische Beziehungen*, Oldenburg, Heinz Holzberg Verlag, 1988, էջ 102: Փաստական հիմքէ զուրկ են այն պնդումները, որ հայերն ու այլ ժողովուրդներ քնդունում են էին իբրեւ արիացիներ Օգոստոս 30-Սեպտեմբեր 3, 1933ի Նիւրնպերկի հանրահաաքին (Արամ Տապաղեան, «Իմ Հանդիպումները Դրոյի Հետ», *Հայրենիք* ամսագիր, Մայիս 1967, էջ 6-8), եւ որ ճանաչման որոշումը հրապարակուած էր հանրային քարոզչութեան նախարար Կեօպեկսի կողմէ (Անդրանիկ Չէլէպեան, *Դրո (Դրաստամար Կանայեան)*, Միշիկըն, ա. հ., 2003, էջ 303):
- ⁵³ Ա. Աթան (Արշամ Խոնդկարեան), «Հայ Կեանք (Ամսական Տետրիւն), *Հայրենիք* ամսագիր, Նոյեմբեր 1933, էջ 170:
- ⁵⁴ Ա. Ա. (Արտաշէս Արեղեան), «Հայութիւն-Արիականութիւն», *Հայրենիք ամսագիր*, Յունիս 1934, էջ 154: Իբրեւ գրախօսական ներկայացում աս պո գրութիւնը ըստ էութեան բովանդակութեան նկարագրութիւն մըն է, հրատարակութեան նախապատմութեան վերաբերեալ արժէքատր նշումներով:
- ⁵⁵ Մանասէ Կ. Սեալ, «Փրոֆ. Արտաշէս Արեղեանի Պայքարը Նացիներու Հակահայ Քաղաքականութեան Դէմ եւ Այդ Պայքարի Ճակատագրական Հետեանքները», *Հայրենիք*, 9 Յունիս, 1955, էջ 1:
- ⁵⁶ «"Մուսա Տաղ". Թուրքեր Կ'անհանգստանան», *Հայրենիք*, 17 Յունուար 1934, էջ 1:
- ⁵⁷ Peter Stephan Jungk, *Franz Werfel: A Life in Prague, Vienna, and Hollywood*, translated by Anselm Hollo, New York, Grove Press, 1990, էջ 279-280, որ Ուէֆըը Աթայի անունը կու տայ առանց աղբիւրի յիշատակութեան:
- ⁵⁸ "Nazis Suppressed Jew's Story of Armenians", *The Armenian Mirror*, March 9, 1934, էջ 3:
- ⁵⁹ Norbert Abels, *Franz Werfel: Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*, Reinbek-Hamburg, Rowohlt, 1990, էջ 100:
- ⁶⁰ Feridun Cemal Erkin, *Dişilerinde 34 Yıl: Anılar, Yorumlar*, vol. 1, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1980, էջ 38: Տե՛ս նաեւ՝ Cemil Koçak, *Türk-Alman İlişkileri, 1923-1939: İki Dünya Savası Arasındaki Dönemde Siyasal, Kültürel, Askeri ve Ekonomik İlişkiler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1991, էջ 184:
- ⁶¹ Annette Schaeffgen, *Schwieriges Erinnern: Der Völkermord an den Armeniern*, Berlin, Metropol Verlag, 2006, էջ 159: Յօդուածը սխալմամբ Նոյեմբեր 1936 թուագրուած է (Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence and Oxford, Berghahn Books, 1995, էջ 410):
- ⁶² *Armeniertum-Ariertum*, Potsdam, Deutsche-Armenische Gessellschaft, 1934:
- ⁶³ Ա. Ա., «Հայութիւն-Արիականութիւն», էջ 154:
- ⁶⁴ Սեալ, էջ 1:
- ⁶⁵ Կարլ Ռոթ, «Ռասայագիտութեան եւ Հայ Ժողովրդի Բնութագրման Հարցի Շուրջ», *Հայկականութիւն-Արիականութիւն*, թարգմ. Ալիսն Դոնոյեան, Երեւան,

- Փրինթինֆո, 2001, էջ 39-46. նաեւ՝ Քահանայ Գերհարդ Քլինգէ, «Հայ ժողովրդի Ուսսան Եւ Պատմութիւնը Որպէս Խնդիր», անդ, էջ 47-53:
- ⁶⁶ Ա. Ա., «Հայութիւն-Արիականութիւն», էջ 155:
- ⁶⁷ «Մեր Աշխատակիցներու Նամակները», էջ 16-17: Ֆոն Լէէրսի 1920-30ականներու հակահայ հրատարակութիւններուն մասին, տե՛ս՝ Stefan Ihrig, *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler*, Cambridge, Ma., and London, Harvard University Press, 2016, էջ 315-16:
- ⁶⁸ Ա. Ա., «Հայութիւն-Արիականութիւն», էջ 155:
- ⁶⁹ Յոհաննէս Ֆոն Լէէրս, «Հայութիւն Եւ Արիականութիւն», *Հայկականութիւն-Արիականութիւն*, էջ 29:
- ⁷⁰ Պապ Ռոհրթախ, «Անյորդ Հարց», *Հայկականութիւն-Արիականութիւն*, էջ 90:
- ⁷¹ Ֆոն Լէէրս, «Հայութիւն», էջ 25-26:
- ⁷² Արտաշէս Արեղեան, «Հիսիսային Տիպերը Հայաստանում», *Հայկականութիւն-Արիականութիւն*, էջ 30-38:
- ⁷³ Christina Maranci, "Armenian Architecture as Aryan Architecture: The Role of Indo-European Studies in the Theories of Josef Strzygowski", *Visual Resources*, Vol. XIII, 1998, էջ 369-378. անդ՝ *Medieval Armenian Architecture: Constructions of Race and Nation*, Sterling, Va., Peeters, 2001, էջ 116-118:
- ⁷⁴ Եղգէֆ Սարժիզովսկի, «Հայերը Որպէս Հնդգերմանական Ճարտարապետական Մտածողութեան Կրողներ», *Հայկականութիւն-Արիականութիւն*, էջ 69: Այս յօդուածի քննարկման համար, տե՛ս՝ Վարդան Ազատեան, *Արուեստարանութիւն Եւ Ազգայնականութիւն. Միջնադարեան Հայաստանի Եւ Վրաստանի Արուեստները 19-20-րդ դդ. Գերմանիայում*, Երեւան, Ակտուալ Արուեստ, 2012, էջ 227-232:
- ⁷⁵ Robert Irwin, *Dangerous Knowledge: Orientalism and Its Discontents*, New York, Overlook Press, 2006, էջ 235-236:
- ⁷⁶ Հանս Հայնրիխ Շեդեր, «Հայերէնի Տեղը Հնդեւրոպական Լեզուների Շարքում», (*Հայկականութիւն-Արիականութիւն*, էջ 18-23. նաեւ՝ Էլարդ Շքիիր, «Գերմանահայկական Մշակութային Անջութիւնները», *անդ*, էջ 54-64. նաեւ՝ Ֆոն Մարս, Սաքսոնիայի դուքս, «Հայոց Աստուածապաշտութեան Կերպը», *անդ*, էջ 74-83): Հարկ է մատնանշել, որ օրին գիրքին բովանդակութիւնը մասամբ մատչելի եղած է հայ ընթերցողին: Հրատարակութենէն անմիջապէս ետք, Մարտ 1934ին, Լիպարիտ Նազարեանց նախ թարգմանած է Լենցի «Յեղ եւ Ժառանգականութիւն» յօդուածը (Մարտ 3), ապա յաջորդաբար՝ Ռորպախի, Քլինկէի եւ Ռոթի յօդուածները (Մարտ 20-26), *Յուսարբերի* մէջ: Անցի ուշ, նաեւ թարգմանած է Ստրժիկովսկիի յօդուածը (*Արուեստարան, Գրող, Հրապարակագիր Լիպարիտ Նազարեանց, 1877-1947*, կազմ.՝ Եդուարդ Յակոբեան, Գահիրէ, «Յուսարբեր», 1991, էջ 38):
- ⁷⁷ Maud S. Mandel, *In the Aftermath of Genocide: Armenians and Jews in Twentieth Century France*, Durham and London, Duke University Press, 2003, էջ 288 (ընդգծումը բնագրային է):
- ⁷⁸ John M. Efron, *Defender of the Race: Jewish Doctors and Race Science in Fin-de-Siècle Europe*, New Haven and London, Yale University Press, 1994, էջ 136, 158:
- ⁷⁹ Սեակ, էջ 1:

- ⁶⁰ Martin Staemmler, *Rassenpflege im Völkischen Staat*, Munich, J. F. Lehmann, 1933, էջ 48-50: Տե՛ս նաև՝ Uwe Feigel, *Das Evangelische Deutschland und Armenien: Die Armenierhilfe Deutscher und Evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der Deutsch-Türkischen Beziehungen*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1989, էջ 292:
- ⁶¹ Meyer und Berkian, էջ 99:
- ⁶² Kaiser, էջ 34:
- ⁶³ Dominik J. Schaller, "Die Rezeption des Völkermordes and den Armeniern in Deutschland, 1915-1945," տե՛ս՝ Hans-Lukas Kieser and Dominik J. Schaller (eds.), *Die Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Zurich, Chronos, 2002, էջ 555:
- ⁶⁴ Անդ:
- ⁶⁵ Անդ: Հեղանակներ, Կինթեր և Ֆոն Լէրս ընդգրկում են ափսոսալի, առանց ժամանակագրական կարգի յիշում գիտնականներու շարքին (Հայերիս Հիպոթեզ, Ֆրիտրիխ Լեման-Հաուսթ, Փառլ Ռոբալս, Ֆրանց Պոլի և Ժոզեֆ Մարրոարթ), որոնք «ոչ մէկ պարագայի տակ խնդրոյ առարկայ դարձուցան են մեր արիականութիւնը կամ հնդեւրոպական ընտանիքէն դուրս նետած են Հայոց լեզուն» (Կարօ Գեորգեան, «Նացի Տեղաբանները և Հայ Ժողովուրդի Նացիական Ծագումը», *Նայիրի*, 28 Նոյեմբեր, 1952, էջ 3):
- ⁶⁶ Tessa Hofmann, "Armenier in der Bundesrepublik" Tessa Hofmann and Gerayer Koutcharian (eds.), *Armenien: Völkermord, Vertreibung, Exil*, Göttingen and Vienna, Gesellschaft für Bedrohte Völker, 1987, էջ 125: Գերմանացի պատմաբան Թեսա Հոֆման՝ ընդառաջելով մեր խնդրանքին, յաւելումաբար յայտնած է, որ լինած էր հայ ականատեսներու բանաւոր վկայութիւններուն վրայ, որոնց շարքին էր հանգուցեալ Արթիս Գլըճեանը (Քէյս) (Ելեկտրոնային նամակ, Նոյեմբեր 2, 2010, որ մեզի հասած է բանասէր Իշխան Չիթճեանի միջնորդութեամբ, որուն շնորհակալութիւն կը յայտնենք):
- ⁶⁷ «Աստրիա. Հայոց Մասին Քննութիւն Կը Կատարուի Թէ Արիական Են Թէ Ոչ», *Հարթօք*, 2 Հոկտեմբեր, 1938: Շնորհակալութիւն կը յայտնենք պատմաբան Արա Սանճեանին այս աղբիւրին համար:
- ⁶⁸ Տե՛ս՝ «Հրեաներու Հայաճանքը Իտալիոյ Մէջ», *Ժամանակ*, 2 Սեպտեմբեր 1938:
- ⁶⁹ Aaron Gillette, *Racial Theories in Fascist Italy*, London, Routledge, 2002, էջ 53-75:
- ⁷⁰ Michele Sarfatti, "Il Razzismo Fascista Nella sua Concretezza: La Definizione di 'Ebreo' e la Collocazione di Questi Nella Costruenda Gerarchia Razziale" Alberto Burgio (ed.), *Nel Nome della Razza: Il Razzismo Nella Storia d'Italia, 1870-1945*, Bologna, Il mulino, 1999, էջ 327. Նաև՝ Davide Rodogno, *Fascism's European Empire: Italian Occupation During the Second World War*, New York, Cambridge University Press, 2006, էջ 64:
- ⁷¹ Sarfatti, էջ 328. Նաև՝ Rodogno, էջ 64:
- ⁷² Armeni Ariani, studi tradotti dal tedesco da Maria Molteni, Roma, HIM, 1939: HIMի հրատարակութիւններուն և Սայնարտիի գործունէութեան մասին, տե՛ս՝ Stefano Riccioni, "Armenian Art and Culture from the Pages of the *Historia Imperii Mediterranei*", *Venezia Arti*, 27, 2018, էջ 119-130:
- ⁷³ Lauro Mainardi, *Nazionalità e Spazi Vitali*, Roma, Cremonese, 1941, էջ 5, 175-82:
- ⁷⁴ Lauro Mainardi, *U.R.S.S. Prigione dei Popoli*, Roma, Cremonese, 1941, էջ 59, 268:

- ⁹⁵ Lauro Mainardi, *L'Armenia: Incrocio di Tre Mondi e due Continenti*, Milano, Unione Editoriale Italiana, 1959, էջ 29-34:
- ⁹⁶ Sarah Gordon, *Hitler, Germans, and the "Jewish Question,"* Princeton (NJ), Princeton University Press, 1984, էջ 100:
- ⁹⁷ Franz Borkenau, *The New German Empire*, New York, Viking Press, 1939, էջ 98:
- ⁹⁸ Helmut Langerbein, *Hitler's Death Squads: The Logic of Mass Murder*, Austin, Texas A&M University Press, 2003, էջ 33: Փետրուար 1942ին ձերբակալուած Կոմսոմոլի աշխատող, ծագումով հրեայ Մ. Կ. Քոկան ինքզինքն հայ ձեռացուցած է եւ երեք ամիս ետք ազատ արձակուած: ՏԺԻ (*Sicherheitsdienst*) հայ թարգմանիչը հաստատած էր, որ ան լեզուն գիտէր եւ արտաքին նշաններով հայ էր (Benjamin Pinkus, *The Soviet Government and the Jews, 1948-1967: A Documented Study*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, էջ 130):
- ⁹⁹ *Soviet Government Statements on Nazi Atrocities*, London and New York, Hutchinson and Co, 1946, էջ 147:
- ¹⁰⁰ Levon Thomassian, *Summer of '42: A Study of German-Armenian Relations During the Second World War*, Atglen, Pa., Schiffer, 2012:
- ¹⁰¹ Ռաֆայել Համարձումեան, *Գարեգին Նժդեհ. Անրողջական Կենսագրութիւն*, Երևան, Նախիջեան Հրատ., 2007, էջ 211: Գործակցութեան հարցին մասին, տե՛ս՝ Զաւէն Մարրեան, «Համօ Օհանջանեանի Նամակները Զօր. Քէյսիի եւ Դրոյի (Բ. Համաշխարհային Պատերազմի Շրջան)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, ԼԷ. Հալոթ, 2017, էջ 277-300:
- ¹⁰² St'iu Robert W. Stephan, *Stalin's Secret War: Soviet Counterintelligence against the Nazis, 1941-1945*, Lawrence (Ks.), University Press of Kansas, 2004, էջ 135. նաեւ՝ Franz Kurowski, *The Brandenburg Commandos: Germany's Elite Warrior Spies in World War II*, translated by David Johnston, Mechanicsburg (Pa.), Stackpole Books, 2005, էջ 94. նաեւ՝ Eduard Abramian, *Forgotten Legion: Sonderverbände Bergmann in World War II, 1941-1945*, Bayside (NY), Europa Books, 2007, էջ 15-27:
- ¹⁰³ Heather Anne Pringle, *The Master Plan: Himmler's Scholars and the Holocaust*, New York, Hyperion, 2006, էջ 213:
- ¹⁰⁴ Daniel Rothbart and Karina V. Korostelina, "The Enemy and the Innocent in Violent Conflicts"՝ Dennis J. Sandole et al., *Handbook of Conflict Resolution*, New York, Routledge, 2009, էջ 94:
- ¹⁰⁵ Christopher Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, New York, St. Martin's Press, 1980, էջ 357-58:
- ¹⁰⁶ Schaller, էջ 555:
- ¹⁰⁷ Ehrenreich, *The Nazi Ancestral Proof*, էջ 8. նաեւ՝ Alan E. Steinweis, *Studying the Jew: Scholarly Antisemitism in Nazi Germany*, Cambridge (Ma.), Harvard University Press, 2006, էջ 59-60:
- ¹⁰⁸ Patrik von Zur Muhlen, *Zwischen Hakenkreuz und Sowjetstern. Der Nationalismus der Sowjetischen Orientvolker im Zweiten Weltkrieg*, Dusseldorf, Droste Verlag, 1971, էջ 105:
- ¹⁰⁹ Շթիլր, էջ 55:
- ¹¹⁰ Alexander Dallin, *German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies*, Boulder, Co., Westview Press, 1981, էջ 229. . նաեւ՝ Alex Alexiev, *Soviet*

- Nationalities in German Wartime Strategy, 1941-1945*, Santa Monica (Ca.), The Rand Corporation, 1982, էջ 21:
- ¹¹¹ Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets: The Turks of the World and Their Political Objectives*, London, G. Allen & Unwin, New York, F. A. Praeger, 1957, էջ 171-77. նաև՝ Jacob M. Landau, *Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Bloomington, Indiana University Press, 1995, էջ 112-18:
- ¹¹² Hostler, էջ 180-185; Dallin, էջ 232-235. նաև՝ Selim Deringil, *Turkish Foreign Policy During the Second World War: An "Active" Neutrality*, Cambridge, New York and Melbourne, Cambridge University Press, 1989, էջ 174. նաև՝ Christian Leitz, *Nazi Germany and Neutral Europe during the Second World War*, Manchester, Manchester University Press, 2000, էջ 97-98:
- ¹¹³ Ռուբեն Թադևոսեան, «Ֆրանսահայ Գաղութը Պատերազմի Ընթացքում», *Հայրենիք* ամսագիր, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1946, էջ 55:
- ¹¹⁴ Dallin, էջ 229.
- ¹¹⁵ Peter Kenez, *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, second edition, New York, Cambridge University Press, 2006, էջ 145:
- ¹¹⁶ David Marshall Lang, *A Modern History of Georgia*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1962, էջ 259:
- ¹¹⁷ Alexiev, էջ 5. նաև՝ Stephen Dorcil, *MI6: Inside the Covert World of His Majesty's Secret Intelligence Service*, New York, Touchstone, 2002, էջ 819. նաև՝ Georges Mamoulia, *Les Combats Indépendantistes des Caucasiens entre URSS et Puissances Occidentales: Le Cas de la Georgie (1921-1945)*, Paris, L'Harmattan, 2009, էջ 280-82. նաև՝ Rolf-Dieter Müller, *The Unknown Eastern Front: The Wehrmacht and Hitler's Foreign Soldiers*, London and New York, I. B. Tauris, 2012, էջ 240:
- ¹¹⁸ Ortwin Buchbender, *Das Tönende Erz: Deutsche Propaganda Gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart, Seewald Verlag, 1978, էջ 197:
- ¹¹⁹ A. Sanders [A. Nikuradze], *Kaukasien: Nordkaukasien, Aserbeidschan, Armenien, Georgien. Geschichtlicher Umriss*, Munich, Hoheneichen-Verlag, 1942, էջ 16-27: Այս հատորը վերատպուած է 1944ին:
- ¹²⁰ Զատեն Մարդիեան, «Նազի Յեղապաշտները Եւ Հայերը», *Շիրակ*, Մայիս 1987, էջ 40:
- ¹²¹ Միսաք Թորլաբեան, *Օրերուս Հեր, Լուս Անճելլու*, տպ. «Հորիզոն», 1953, էջ 545. նաև՝ Տապաղեան, էջ 6-7:
- ¹²² Robert Cecil, *The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology*, New York, Dodd Mead, 1972, էջ 200:
- ¹²³ *Nazi Conspiracy and Aggression*, էջ 70-71:
- ¹²⁴ *The Bormann Letters: The Private Correspondence between Martin Bormann and His Wife from January 1943 to April 1945*, edited by H. S. Trevor Roper, London, Weidenfeld and Nicolson, 1954, էջ XIX, 193-94:
- ¹²⁵ Buchbender, էջ 197. նաև՝ Meyer und Berkian, էջ 131:
- ¹²⁶ Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*, Stuttgart, Seewald Verlag, 1976, էջ 422: Փիքերը գրոյցները գրառողն էր Մարտ-Յուլիս 1942ին եւ զաղտագողի կրկնօրինակ մը ըրած էր անձնական գործածութեան համար: Հմմտ.՝ Kevork B. Bardakjian, *Hitler and the Armenian Genocide*, Cambridge (Ma.),

- Zoryan Institute, 1985, էջ 30, որ վերջին բառերը կը թարգմանէ «ո՛չ միայն հրեական, այլ նաեւ հայկական արիւնէն»: Հետաքրքրական է, որ այս գրոյցներուն անգլերէն թարգմանութիւնը (Ֆրանսերէնէ) չի յիշեր հայերը. «Մեր ցեղային մաքրութեան պահպանումը միայն կրնայ ապահովուիլ համապատասխան ցեղային խնդիրներու գիտակցութեամբ. մեր օրէնքները, հետեաքար, պէտք է ձեւատրուին մեր ժողովուրդը ո՛չ միայն հրեական, այլ նաեւ որեւէ ցեղային վարակումի դէմ պաշտպանելու միակ նպատակով» (*Hitler's Table Talk, 1941-1944: His Private Conversations*, translated by Norman Cameron and R. H. Stevens, New York, Enigma Books, 2008, էջ 424):
- ¹²⁷ Մէջքերումը տե՛ս՝ Alexander Werth, *Russia at War 1941-1945*, London, Barrie and Rockliff, 1964, էջ 579, որ նաեւ վկայած է Միացեալ Նահանգներու մէջ խորհրդային դեսպան Կոստանդին Ումանսկիի անվստահութեան մասին՝ Խրիմի թաքարներու եւ կովկասեան լեռնականներու հանդէպ, որուն գումարած է վրացիներու անտեսումը եւ դրոատիքը հայերուն իբրեւ «միակ լիովի խորհրդայնամէտ եւ ռուսամէտ ազգը Կովկասի մէջ» (անդ. էջ 573):
- ¹²⁸ Karl May, *Auf Fremden Pfaden*, Freiburg, Friedrich Ernst Fehlenfeld, 1897, էջ 394-95:
- ¹²⁹ Rosenberg, էջ 11-12:
- ¹³⁰ *Nazi Conspiracy and Aggression*, vol. 7/8, Washington D.C., U.S. Government Printing Office, 1946, էջ 191:
- ¹³¹ Թորպեան, էջ 545: Հմմտ.՝ Տիգրան Դեպեան, «Դրաստամատ Կանայեան (Դրո)», *Հայրենիք* ամսագիր, Յուլիս 1957, էջ 17, որ այդ դերը վերագրած է Աբեղեանին ու Դրոյին:
- ¹³² Կարօ Գեորգեան, «Հայ Տարագիրները Գերմանիոյ Մէջ Երկրորդ Աշխարհամարտի Ընթացքին եւ Անկէ Ետք», *Ամենուն Տարեգիրքը*, Պէյրութ, տպ. Ատլաս, 1954, էջ 138:
- ¹³³ Գեորգեան, «Նացի Տեղաբանները», էջ 3: Հեղինակը թուականը կը գրէ առանց ակնարկելու 1934ի հրատարակութեան, ինչ որ ենթադրել կու տայ, որ վերահրատարակութիւն մը եղած է: Տպագրութեան վայրը, սակայն, նշուած չէ:
- ¹³⁴ Հմմտ.՝ Աշոտ Ալեքսանեան, «Յառաջարան», *Հայկականութիւն-Արիականութիւն*, էջ 13, ուր տրուած է 1942-1943 թուագրումը, իսկ վայրը՝ Շրութկարտ:
- ¹³⁵ Օնիկ Փանիկեան, *Լուսաբանութիւն (Ինքնակենսագրական Նոթեր)*, Երեւան, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Հրատ., 2006, էջ 120:
- ¹³⁶ *Kaukasus*, Berlin, Nationalsozialistische Deutsche-Arbeiter Partei Schutzstaffel, 1942, էջ 33:
- ¹³⁷ R. Kherumian, *Les Arméniens. Race - Origines Ethno-Raciales*, Paris, Vigot Frères, 1941, էջ 13-14, 30, 45-49, 79-83: Հիսիսական ներկայութեան առնչութեամբ, Խերումեան յենած է Աբեղեանի «Հայկականութիւն-Արիականութիւն»ի յօդուածին վրայ:
- ¹³⁸ Karen H. Adler, *Jews and Gender in Liberation France*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, էջ 129:
- ¹³⁹ Mandel, էջ 48: Յօդուածը լոյս տեսած է Պրիսպէլի *Le Soir* օրաթերթին մէջ, 26 Յունիս 1942ին:

¹⁴⁰ Georges Mauco, "L'immigration Étrangère en France et le Problème des Réfugiés", *L'ethnie Française*, March 1942, էջ 11-12.

¹⁴¹ «Երեկ եւ Այսօր», Հայկաշէն, Գիրք Բ., [1943], էջ 72-76: Տե՛ս նաեւ՝ Գրիգոր Պըլտեան, Ֆրանսահայ Գրականութիւն, 1922-1972. Նոյնէն Այլը, Երեւան, Սարգիս Իսաչենց-Փրինսթինֆո-Անտարէս, 2017, էջ 598, որ կը նշէ, թէ յօդուածը Շաւարշ Նարդունիի ոճը կը յիշեցնէ:

¹⁴² Richard H. Weisberg, *Vichy Law and the Holocaust in France*, New York, New York University Press, 1996, էջ 227:

¹⁴³ Gerald Reitlinger, *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe 1939-1945*, South Brunswick and New York, Thomas Yoseloff, 1968, էջ 137-38:

¹⁴⁴ *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan*, edited by Czeslaw Madajczyk, Munich, K. G. Saur, 1994, էջ 39, 61: Տե՛ս նաեւ՝ Mark Mazower, *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*, New York, Penguin Press, 2008, էջ 208-211:

¹⁴⁵ *Vom Generalplan*, էջ 80: Այս փաստաթուղթին մէջ հայերը այլուր յիշուած չեն, ինչ որ կասկածելի կը դարձնէ այն պնդումը, թէ այս յուշագիրը նաեւ կոչ կ'ուղղէր խորհրդահայ բնակչութեան ֆիզիքական կործանման՝ Կովկասի նուաճումէն ետք, եւ վերապրողներու ստրկացման (Հ. Ռ. Սիմոնեան, *Սփիւռքահայութիւնը Սոցիալ-Բաղաքական Պայքարի Ուղիներում*, Երեւան, «Հայաստան» Հրատ., 1968, էջ 79-80):

¹⁴⁶ Թադէոսեան, էջ 55:

¹⁴⁷ «Ռուբէն Խերումեան», *Յառաջ*, 16 Մարտ 1969, էջ 1:

¹⁴⁸ Meyer and Berkian, էջ 132:

¹⁴⁹ Թադէոսեան, էջ 55:

¹⁵⁰ Muhlen, էջ 53. Նաեւ՝ Meyer and Berkian, էջ 132-133: Այս արձանագրութեան պատճառով, թերեւս, նացիականութեան պատմաբան մը «պատուոյ արիական ցեղ»ի պիտակով բնորոշած է հայերը՝ կալմուկներու եւ թաթարներու կողքին (Gerald Reitlinger, *The SS: Alibi of a Nation, 1922-1945*, New York, Da Capo Press, 1989, էջ 392):

¹⁵¹ Թադէոսեան, էջ 56: Խառն ամուսնութիւնները արգիւիտած չէին. Գրիգոր Զօհրապի եղբորորդին ամուսնացած է գերմանուհիի մը հետ (Meyer and Berkian, էջ 133): Սակայն, Դեկտեմբեր 1943ին, նացի կուսակցութեան ցեղային-ըզդեակական գրասենեակի տեղեկատուական սպասարկութիւնը դատապարտած է խառն ամուսնութիւնները որպէս ընդհանրապէս վտանգաւոր՝ ցեղային եւ մշակութային նախընթացներու տարբերութեան պատճառով (Gordon, էջ 103):

¹⁵² Թադէոսեան, էջ 56: Ֆրանսական դիմադրութեան հայ վերերան մը իր յուշերուն նախաբանին մէջ գրած է, թէ գերմանացիներու կողմէ հայերու ոչ-արիացի ըլլալուն «իբրեւ հիմք առնուած էր Փարիզի մէջ լոյս տեսած Տօքթ. Խերումեանի գիրքը, որուն մէջ օրինակներով եւ ցեղաբանական ապացոյցներով ցոյց կը տրուէր՝ թէ Հայեր ոչ մէկ կապ ունին արիական ցեղին հետ, թէ անոնք կը պատկանեն «արամեական» ցեղին, որ սեմականին հետ ազգակցութիւն ունի: Ու այս եւ նման կարգի անհեթեթութիւններ՝ Հայերը ֆիզիքապէս բնացնջման թեկնածու կը դարձնէին» (Տիրան Ոսկերիշեան, *Հայ Արձակագէտի Մը Յուշերը*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1974, էջ 11): Ոսկերիշեան իր յուշը հիմնած է խեղաթիւրուած տա-

- րաձայնութեան վրայ, ըստ երեսփոխանի որ «արամեական» բառը գոյութիւն չունի Խերումեանի՝ պատերազմի շրջանին հրատարակած երկու զիրքերուն մէջ:
- ¹⁵⁵ Rouben Kherumian, *Introduction à l'anthropologie du Caucase - Les Armeniens*, Paris, P. Geuthner, 1943, էջ 143-222:
- ¹⁵⁴ Weisberg, էջ 223. Նաեւ՝ Jean Estèbe, *Les Juifs à Toulouse et en Midi Toulousain au Temps de Vichy*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 1996, էջ 59:
- ¹⁵⁵ *Liste der Auszusondernden Literatur*, Zweiter Nachtrag, Berlin, Deutsche Zentralverlag, 1948 (www.polunbi.de/bibliothek/1948-nslit.html, կարդացուած՝ 25 Մայիս 2020ին):
- ¹⁵⁶ Եւրի Խաչատրեան, «Խմբագրի Խօսքը», *Հայկականութիւն-Արիականութիւն*, էջ 8:
- ¹⁵⁷ Ալեքսանեան, «Տառաշարան», էջ 14-16:
- ¹⁵⁸ Յովհաննէս Գրիգորեան, «Գիրք՝ Յանրժական Թշնամու Եւ Մոռացուած Բարեկամների Մասին», *Ազգ.* 25 Դեկտեմբեր 2001:
- ¹⁵⁹ Ian F. Haney López, *White by Law: The Legal Construction of Race*, New York, New York University Press, 1996, էջ 100:
- ¹⁶⁰ Nina G. Jablonski and George Chaplin, "The Evolution of Human Skin Coloration", *Journal of Human Evolution*, 2000:39, էջ 70-80. Նաեւ՝ Jack Hitt, "Mighty White of You: Racial Preferences Color America's Oldest Skulls and Bones", *Harper's Magazine*, July 2005, էջ 47:
- ¹⁶¹ Luigi Luca Cavalli-Sforza, *Genes, Pueblos y Lenguas*, Barcelona, Crítica, 2000, էջ 34-35: Այս պարբերութիւնը կը պակսի անգլերէն հրատարակութենէն (idem, *Genes, Peoples, and Languages*, New York, North Point Press, 2000, էջ 26): Տե՛ս նաեւ՝ Michael J. Bamshad and Steve E. Olson, "Does Race Exist?", *Scientific American*, December 2003, էջ 80-82:

GERMAN PERCEPTIONS OF THE ARMENIANS
AND ARMENIAN-NAZI RELATIONS
(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN
varny1@yahoo.com

The issue of Armenian relations with Nazi Germany has been the subject of few studies and much speculation in Armenian scholarly and non-scholarly circles. From the eighteenth century on, coinciding with European colonial expansion and the struggle for the control of the decaying Ottoman Empire, Armenians were racialized and otherized in Western European sources, including those of German scholars, travelers, and publicists, and frequently associated with another much maligned group, the Jews.

This trend continued unabated during the period of the internationalization of the Armenian Question, and it offered a rationalization for the Hamidian massacres of 1895-1896 and the subsequent genocide of 1915. It is not surprising to find its echo in the sparse references to Armenians by Adolf Hitler from 1922 to 1943. After his coming to power in 1933, an anti-Armenian campaign started in the German press and various Nazi circles with frequent accusations leveled at the supposed non-Aryan character of Armenians and their ethnic and racial association with the Jewish people.

This campaign was also fueled by Turkish intervention, which would also be behind the prohibition raised against the newly published novel by Franz Werfel, *The Forty Days of Musa Dagh*, in early 1934.

The Deutsche-Armenische Gesellschaft (German-Armenian Society) reacted first by obtaining official declarations from the Nazi government that Armenians were Aryan (July, August, and September 1933). Then, its vice president, Artashes Abeghian (1878-1955), an Armenian Studies scholar and professor of Armenian language at Berlin University, spearheaded and edited a volume of articles by German-speaking scholars and journalists, all non-Armenian, with the eloquent title *Armeniertum-Ariertum* (Armenianness-Aryanness), published in 1934. The volume made a strong case about the “Aryan” identity of the Armenian people, playing within the discourse established by the dominant ideology to distance the minuscule Armenian community of Germany from the heightened discrimination and racism that was already befalling the “non-Aryan” realm in Nazi Germany.

Benito Mussolini’s Fascist regime in Italy made a turnaround against the Jewish community in 1938 under German influence and pressure, and some government documents initially listed Armenians as “Asiatic,” outside the “Aryan” category. There was another turnaround in 1939, and Armenians were then considered Aryans. In order to make Armenians better known and establish a safety net around the small Italian-Armenian community, the Armenian Union of Italy made an agreement with journalist Lauro Mainardi, a member of the Fascist party, to publish a collection of books about Armenia and the Armenians, which included the Italian translation of *Armeniertum-Ariertum*, entitled *Armeni-Aryani*, in 1939.

The German edition of the book had not managed to stop completely the anti-Armenian tropes being repeated in scholarly and journalistic publications, and World War II saw a renewed return of the anti-Armenian offensive in Nazi Germany. The ideological attacks no longer threatened Armenians only in Germany, but also in all territories occupied and influenced by the Nazi regime in Europe. The Nazi-Soviet conflict and the thorny fate of the thousands of Soviet Armenian war prisoners in Germany became two of the pressing issues around the much-debated cooperation of a small group of Armenian Revolutionary Federation members with the Nazi regime in 1941-1943. According to certain testimonies, Artashes Abeghian, who was involved in this cooperation, appears to have reprinted (although no extant copy has surfaced so far) *Armeniertum-Ariertum* in 1942 or 1943 to counteract the anti-Armenian smears. This campaign was also extended to France, where anti-Armenian feelings had surfaced in some right-wing publications since the 1930s and found fertile ground during the German occupation.

In his conclusion, the author discusses briefly the translation into Armenian of *Armeniertum-Ariertum*, serially published in 1998 and as a book in 2001, in the context of the collapse of racist ideas and the “Aryan myth” after World War II.